

HUMAN
RIGHTS
WATCH

Навчання в окупації

Примусова русифікація системи освіти
на окупованих територіях України

Навчання в окупації

**примусова русифікація системи освіти на
окупованих територіях України**

Авторське право © 2024 Human Rights Watch

Всі права захищені.

Надруковано у Сполучених Штатах Америки

ISBN: 979-8-88708-138-0

Дизайн обкладинки: Івана Васіч

Human Rights Watch захищає права людей в усьому світі. Ми ретельно розслідуємо порушення, оприлюднюємо факти та примушуємо можновладців поважати права людини та забезпечувати справедливість. Human Rights Watch — незалежна міжнародна організація, діяльність якої є частиною потужного руху, спрямованого на захист людської гідності та відстоювання прав кожної людини.

Міжнародна організація Human Rights Watch має співробітників у більш ніж 40 країнах світу та представництва в Аммані, Амстердамі, Бейруті, Берліні, Брюсселі, Чикаго, Копенгагені, Женеві, Гомі, Йоганнесбурзі, Лондоні, Лос-Анджелесі, Найробі, Нью-Йорку, Парижі, Сан-Франциско, Сідней, Токію, Торонто, Тунісі, Вашингтоні, Цюриху та Чикаго.

Більше інформації можна знайти на нашому вебсайті: <http://www.hrw.org>

ЧЕРВЕНЬ 2024

ISBN: 979-8-88708-138-0

Навчання в окупації

примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України

Стислий огляд	1
Правопорушення, скоєні російською владою у сфері освіти	2
Перевірки на благонадійність, кримінальні переслідування та адміністративні санкції проти підозрюваних у колабораціонізмі в Україні.....	3
Проблеми відновлення освітнього процесу у звільнених регіонах	5
Рекомендації	7
Уряду Російської Федерації.....	7
Міністерству юстиції України, Генеральній прокуратурі України, Міністерству освіти і науки України, Верховній Раді України.....	7
Міністерству освіти і науки України, обласним військовим адміністраціям та міжнародним партнерам	8
Методологія	9
I. Запроваджені Росією протизаконні зміни в системі освіти на окупованій території України	10
Росія незаконно бере під контроль освіту на окупованій території України.....	10
Пропаганда війни та військовий вишкіл у контрольованих Росією українських школах ...	14
Нав'язування російської мови викладання та російської навчальної програми, а також заборона здобувати освіту рідною мовою	21
Катування та тиск на вчителів	25
Покарання за дистанційне навчання в українській школі на окупованих територіях	32
Застосування тиску щодо батьків школярів.....	35
Перерване навчання під час окупації.....	36
II. Колабораціонізм у сфері освіти	39
Фільтрація та переслідування працівників освіти в Україні	39
Адміністративні заходи, яких вживають українські чиновники у сфері освіти	45

III. Заходи, вжиті Україною для забезпечення освітнього процесу після початку повномасштабного вторгнення.....	48
Труднощі дистанційної освіти.....	52
Перепони для дистанційного навчання дітей з особливими потребами.....	54
Проблеми з виплатою заробітної плати вчителям-переселенцям	56
Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка	58
IV. Міжнародне право, освіта та окупація.....	62
Подяки	66

Стислий огляд

О 8 ранку 24 лютого 2022 року колони російських військ стояли на окружній дорозі навколо Харкова, столиці та найбільшого міста Харківської області України. Російським збройним силам так і не вдалося захопити саме місто, але протягом наступних шести місяців вони контролюватимуть територію у близько 8,500 квадратних кілометрів або третину області, де у початкових і середніх школах навчалось 260,000 учнів. Весь цей час окупаційна влада робила все, щоб замінити українську систему освіти на російську, що мала на меті навчання за російською мовою за російською офіційною програмою. Близько 223,000 учнів залишилися там після того, як українські збройні сили звільнили більшу частину території у вересні-жовтні 2022 року.

Російські війська також захопили частини Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей України. Росія повсюдно насаджує свою систему освіти та забороняє навчання за українською програмою на окупованих територіях України, порушуючи міжнародне право — як норми права збройних конфліктів, так і норми прав людини.

У звіті задокументовані скоєні російською окупаційною владою правопорушення у сфері освіти як на раніше окупованих територіях Харківської області, так і на досі окупованих Росією частинах територій Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей. Дослідники Human Rights Watch зібрали докази порушень у Харківській області після її деокупації українськими військами у вересні 2022 року, а також під час спілкування з викладачами, які були змушені покинути свої домівки або втекли з окупованих територій. За оцінками українських експертів, на окупованих Росією територіях досі перебуває близько мільйона українських дітей шкільного віку, 458 тисяч з них — у Криму.

За даними, отриманими Human Rights Watch від Міністерства освіти і науки України, понад 62,400 дітей на окупованих територіях продовжують навчатися в українських загальноосвітніх навчальних закладах дистанційно.

У звіті також йдеться про проблему із застосуванням українською владою кримінального звинувачення у «колабораціонізмі» щодо українських освітян, які працювали під

російською окупацією. Документ також розглядає методи проведення українською владою обов'язкової перевірки, або так званої «фільтрації», й кримінальні переслідування та адміністративні санкції проти підозрюваних у колабораціонізмі.

До того ж у звіті проаналізовано інші проблеми, що виникли у сфері освіти внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Зокрема, це перешкоди для онлайн-навчання, дедалі більша потреба учнів і вчителів у психологічній підтримці, а також труднощі для учнів з особливими потребами.

Правопорушення, скоєні російською владою у сфері освіти

Російські окупаційна влада в Україні та федеральна влада, зокрема міністр просвіти Росії та інші високопосадовці, вживають дії для витіснення української мови та навчальної програми і нав'язування російської системи освіти та російської мови викладання в українських навчальних закладах. Такі дії порушують норми права збройних конфліктів, які забороняють державі-окупанту вносити необґрунтовані зміни до законів, що діють на окупованій території, зокрема, до Закону України «Про освіту» від 2017 року.

Українські діти на окупованих територіях знаходяться під впливом антиукраїнської пропаганди Кремля. В межах навчальної програми вони також змушені проходити військовий вишкіл. Для навчання за російською освітньою програмою використовують підручники з історії, які виправдовують російське вторгнення та зображують сучасну Україну як «неонацистську державу». За цією програмою суворо обмежено викладання українською мовою, також вона порушує право українських дітей на освіту, яка виховує повагу до «власної культурної самобутності, мови і цінностей» та «національних цінностей» країни походження дитини.¹ Окрім того, нав'язувана Росією освіта російською мовою на окупованих територіях України порушує міжнародні стандарти прав людини, зокрема заборону пропаганди війни, право дитини здобувати освіту рідною мовою та право батьків мати вибір щодо освіти своїх дітей. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні повідомляє, що представники російської влади вимагають від середніх шкіл на окупованих територіях України

¹ Конвенція про права дитини, ст. 29 (1)(с).

надавати імена учнів віком від 18 років, яких російська влада вважає придатними для призову в російські збройні сили.

Окупаційна влада мстить всім хто критикує вторгнення, зокрема й у закладах освіти. В окупованому Мелітополі проросійські силовики покарали учня, який розмовляв у школі українською мовою — натягнули йому на голову мішок, відвезли за кілька десятків кілометрів в інший район та кинули напризволяще. Він був змушений повертатися додому сам. Окупаційна влада погрожувала батькам штрафами, позбавленням батьківських прав та арештом, якщо вони не віддадуть своїх дітей до «російських» шкіл або якщо їхні діти навчаються за українською програмою дистанційно. Відомо, що через це деякі батьки були змушені переховувати своїх дітей.

В той час як окупаційна влада карала за дистанційне навчання або викладання за українською програмою, вчителі та батьки розповідали, що в самих русифікованих навчальних закладах було дуже мало уроків і годин викладання, не вистачало персоналу, а також часто не було електропостачання. За даними українських громадських організацій, які опікуються питаннями освіти, деякі українські діти з територій, окупованих Росією від початку її вторгнення в Україну у 2014 році, навчалися тільки за російською програмою і потребуватимуть додаткової підтримки для інтеграції та успішного навчання в українській системі освіти.

У Харківській області близько 15,000 з 80,000 вчителів регіону перебували під окупацією з березня по вересень 2022 року. Щоб примусити українських вчителів працювати або передавати особові справи учнів та інші дані про заклади освіти, окупаційна влада застосовувала щодо них примусові заходи, побиття та катування електрошоком, затримувала їх та жорстоко з ними поводитися. Окупаційна влада продовжує чинити тиск на українських вчителів та батьків в інших населених пунктах.

Перевірки на благонадійність, кримінальні переслідування та адміністративні санкції проти підозрюваних у колабораціонізмі в Україні

Після звільнення українською армією частини окупованих територій українська влада звинуватила деяких працівників освіти у «співпраці» з російською окупаційною владою

і піддала їх обов'язковій перевірці, або «фільтрації», а також кримінальному переслідуванню та адміністративним санкціям.

Як стало відомо Human Rights Watch, 20 вересня 2022 року Міністерство освіти і науки видало розпорядження про те, що слід звільнити освітян, які співпрацювали з окупантами. Але не було надано чіткого визначення дій або намірів, за які слід карати. Зарплати вчителів часто затримувалися через процеси перевірки та верифікації, спрямовані на запобігання отриманню виплат підозрюваними у колабораціонізмі.

У законах війни прямо не йдеться про колабораціонізм у воєнний час, але вони забороняють окупаційним органам влади вдаватися до примусових дій щодо цивільних осіб, які не є громадянами їхньої країни, запобігаючи спробам окупантів це робити. Також ці закони вимагають від окупаційної влади сприяти належній роботі відповідальних за дитячу освіту закладів у співпраці з державними та місцевими органами влади. Враховуючи специфіку умов окупації та відповідальність вчителів за освіту дітей, Human Rights Watch вважає, що українська влада не повинна карати вчителів на окупованих територіях за те, що вони викладають дітям за російською навчальною програмою. Human Rights Watch також звертає увагу на те, що деякі предмети російської шкільної програми, як-от математика та природознавство, не мають ідеологічної складової.

Українські групи громадянського суспільства, вчителі та освітній омбудсмен України критикували прийнятий у 2022 році закон України про колабораціонізм за відсутність у ньому чіткого визначення дій, за які може бути встановлена кримінальна відповідальність, а також пояснень, чи є дії злочинними, якщо вони були вчинені під примусом або не свідчили про намір підтримати російську окупацію. З моменту прийняття закону у березні 2022 року до липня 2023 року в Україні за колабораціонізм було притягнуто до відповідальності лише дев'ятьох працівників освіти, переважно адміністративних посадових осіб, які співпрацювали з окупаційною владою. Проте, в одному випадку в Харківській області декілька вчителів рішуче виступили на захист колеги, якого Служба безпеки України піддала «фільтрації» та утримувала під вартою протягом трьох тижнів, перш ніж звільнити. Вони стверджували, що він був залучений до комунікації з окупаційною владою виключно з метою захисту викладацького складу та школи.

Висувати звинувачення у колабораціонізмі слід лише проти тих осіб, щодо яких є докази вчинення обтяжувальних дій, що свідчать про умисну співпрацю, яка загрожує безпеці України. У будь-якому випадку, міжнародне право вимагає від органів влади забезпечувати дотримання належної правової процедури та права на справедливий судовий розгляд у всіх кримінальних провадженнях, зокрема, під час захисту звернути належну увагу вчиненню таких дій під тиском або перебуваючи у примусових обставинах, а також співмірності будь-якого покарання. Органи влади повинні переглянути широке визначення колабораціонізму в законодавстві та відповідні передбачені законом заходи покарання, щоб забезпечити дотримання необхідних гарантій прав людини та належної правової процедури.

Проблеми відновлення освітнього процесу у звільнених регіонах

Харківська військова адміністрація, яку в екстреному порядку створив український уряд після початку повномасштабного вторгнення, у лютому 2022 року з міркувань безпеки призупинила очне навчання в закладах освіти через постійні російські обстріли. Проте російські атаки на критично важливу інфраструктуру, внаслідок яких були зруйновані або виведені з ладу електричні, телефонні та інтернет-мережі, значно ускладнили або зовсім унеможливили доступ до дистанційного навчання для багатьох дітей та викладачів.

Часто дітей з особливими потребами не було можливості евакуювати з окупованих територій. Вони особливо постраждали через призупинення очної форми навчання. У липні 2023 року Харківська військова адміністрація ухвалила рішення дозволити школам знову розпочати роботу, якщо в них є укриття, які відповідають державним нормам.

За межами міст учні та вчителі, які пережили потенційно травматичні події в багатьох окупованих населених пунктах, практично не мали доступу до психологічної та психосоціальної підтримки. Україна активізує заходи з підготовки 15,000 шкільних психологів для надання допомоги учням по всій країні.

Через повномасштабне вторгнення українська система освіти зазнала величезного навантаження. Відтоді за підтримки українського громадянського суспільства та міжнародних партнерів українські державні та місцеві органи освіти здійснили

інноваційні кроки у сфері освіти. Зокрема, йдеться про забезпечення доступу до онлайн-освіти за українською державною навчальною програмою на окупованих Росією територіях через розширення створеної під час пандемії коронавірусу онлайн-платформи «Всеукраїнська школа онлайн», яка зараз пропонує 10,000 відеоуроків за програмою з 5-го по 11-й класи. Навчальні заклади проявили гнучкість у зарахуванні учнів-переселенців та тих, хто певний час жив в умовах окупації, навіть якщо вони не мають належних даних про успіхи у навчанні або відстають від освітньої програми чи не встигають за нею. Однак, значна кількість потреб залишається.

Українська влада та іноземні партнери мають працювати спільно з громадянським суспільством над тим, щоб забезпечити дітям можливість продовжувати навчання в умовах окупації або під час вимушеного переселення через дії російських збройних сил та допомогти їм якнайшвидше відновити навчання в національній системі освіти.

Рекомендації

Уряду Російської Федерації

- Дотримуватися своїх зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом як держава-окупант та:
 - негайно припинити дії з русифікації системи освіти та ведення політичної пропаганди на окупованих територіях України;
 - забезпечити дітям на окупованих територіях можливість здобувати освіту відповідно до українських навчальних програм та українського законодавства;
 - забезпечити працівникам освіти на окупованих територіях України можливість виконувати свої обов'язки, а учням — навчатися за українською програмою, а також притягнути до відповідальності посадових осіб окупаційної влади, відповідальних за переслідування, жорстоке поводження та неправомірний тиск на українських працівників освіти, учнів та їхніх батьків.

Міністерству юстиції України, Генеральній прокуратурі України, Міністерству освіти і науки України, Верховній Раді України

- не застосовувати каральні санкції до педагогів лише за те, що вони навчають дітей за російською програмою на окупованих територіях;
- розглянути можливість внесення змін до законодавства про колабораціонізм з метою чіткого визначення того, що виключно виконання роботи у сфері освіти не буде каратися;
- забезпечити впровадження політик, заходів і законів щодо колаборації, процесів фільтрації та адміністративних покарань на кшталт звільнення з роботи та заборони займатися професійною діяльністю, згідно з зобов'язаннями України у сфері норм захисту прав людини, включно з дотриманням належної правової процедури та проведення справедливого судового розгляду, а також з урахуванням відповідних норм міжнародного гуманітарного права, що стосуються питань окупації.

Міністерству освіти і науки України, обласним військовим адміністраціям та міжнародним партнерам

- У співпраці з українськими та міжнародними організаціями громадянського суспільства, профспілками вчителів та гуманітарними організаціями:
 - сприяти відновленню пошкоджених або зруйнованих під час бойових дій навчальних закладів з урахуванням усіх вимог щодо безпеки та доступності;
 - допомогти учням і викладачам евакуйованих, пошкоджених або зруйнованих навчальних закладів продовжити або відновити навчання та викладання;
 - розробити програми допомоги сім'ям, які забезпечують домашню форму освіти дітей, часто майже без можливостей зв'язку та технічних засобів, особливо на раніше окупованих територіях, де пристрої могли бути вилучені під час окупації;
 - розробити програми для дітей, що здобували освіту в умовах російської окупації, які б допомогли їм успішно адаптуватися до української системи освіти;
 - розширити підтримку навчання дітям з обмеженими можливостями, які не можуть навчатися дистанційно;
 - надалі впроваджувати програми психологічної та психосоціальної підтримки учням і вчителям, при цьому розробляючи науково обґрунтовані методичні рекомендації для шкільних психологів;
 - розробити механізми, що нададуть можливість викладачам, які виїхали з окупованої території, швидше отримати заробітну плату або знайти роботу в нових закладах освіти.

Методологія

Представники Human Rights Watch відвідали сім громад Харківської області в листопаді 2022 року, менш ніж через два місяці після їхнього звільнення українською армією, та взяли інтерв'ю у 42 українських освітян, викладачів, представників профспілок вчителів та інших працівників шкіл, а також в освітнього омбудсмена України та голови районної військової адміністрації. Не маючи можливості потрапити в окуповані регіони, ми пізніше взяли телефонні інтерв'ю або особисто опитали чотирьох вчителів та інших працівників освіти з Маріуполя та окупованих районів Запорізької, Херсонської та Луганської областей, які виїхали на підконтрольну Україні територію. Ми також взяли інтерв'ю у співробітників чотирьох українських громадських організацій та трьох міжнародних гуманітарних організацій, що опікуються питаннями освіти та психічного здоров'я.

У дослідженні ми також проаналізували російські підручники з історії, що залишилися в українських школах у 2022 році, та підручники на 2023-24-й навчальний рік, а також новий російський підручник з історії для середньої школи, запроваджений восени 2023 року в Росії та на окупованих Росією територіях України. Ми ознайомилися з українськими та російськими законами у сфері освіти, газетами, що видає окупаційна влада, публікаціями в російських урядових або прокремлівських ЗМІ, звітами ООН та інших гуманітарних організацій, а також матеріалами українських та міжнародних медіаресурсів. Ми надіслали листи до українського та російського урядів з попередніми висновками та запитаннями. Російські урядовці відповіді не надали. Українська влада надала письмову відповідь 12 червня, і на момент написання дослідження ми продовжуємо з ними діалог щодо його результатів. Предметом цього дослідження є початкова та середня шкільна освіта, в тому числі професійно-технічні навчальні заклади, воно не охоплює дошкільну та вищу освіту.

I. Запроваджені Росією протизаконні зміни в системі освіти на окупованій території України

В окупованих регіонах України Росія проводить освітню політику, яка порушує її зобов'язання згідно з законами війни та правом прав людини. Відповідно до законів війни, окупаційна влада зобов'язана відновити громадський порядок та надання послуг на окупованій території, зокрема забезпечити нормальне функціонування дитячих освітніх закладів. При цьому вона повинна дотримуватися норм законодавства, що діяли на цій території до окупації, і їй заборонено запроваджувати власні закони, в тому числі у сфері освіти. Зобов'язання Росії в сфері прав людини також поширюються на окуповану нею територію, зокрема це стосується заборони пропаганди війни під час навчання та права дитини здобувати освіту рідною мовою.

Росія незаконно бере під контроль освіту на окупованій території України

Всупереч правовому режиму окупації, російська влада намагається встановити повний контроль над освітньою політикою та навчальними закладами на окупованих територіях України так, ніби вони знаходяться на території Росії. Російська окупаційна влада також перешкоджає українським учням здобувати освіту якщо вони не отримують російських паспортів, тобто якщо вони не підкоряються тиску, який росіяни чинять на українців у межах своєї політики, спрямованої на анексію цих територій,

1 вересня 2022 року міністр освіти та науки в окупаційній адміністрації Херсонської області Михайло Родіков заявив, що учні «отримали можливість стати освіченими... громадянами своєї країни, Росії»², а де-факто влада вихваляла освіту «під прапором Росії»³.

² З 2015 по 2018 рік Родіков впроваджував російську освітню систему в місті Севастополь в окупованому Криму.

³ Допис у Telegram з акаунту російської окупаційної влади «Адміністрації Херсонської області», «Сергій Єлісеєв привітав херсонців із початком нового навчального року» (Сергей Елисеєв поздравил херсонцев с началом нового учебного года), 21 вересня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3100, (переглянуто 5 лютого 2024 р.). Коли ЗСУ перейшли у контрнаступ на Херсонщині з вересня по листопад 2022 року, окупаційна адміністрація оголосила, що школи підуть на «канікули» з 6 по 21 жовтня та що дітей відправлять до «санаторіїв» у Криму для «участі в оздоровчих заходах Російської Федерації»: Допис у Telegram з акаунту російської окупаційної влади «Адміністрації Херсонської області», «У школах і

Представники окупаційної влади застосовували силу проти учнів шкіл, які виступили з мирною акцією протесту проти окупації. Ганна Бут, одна з найкращих вчительок України у 2021 році, викладачка Мелітопольського професійного аграрного ліцею, розповіла: «25 лютого [2022 року] вони змінили прапори на російські. Ми протестували проти окупації до 18 березня, коли вони жорстоко розігнали демонстрантів. Побили дівчину, якій не було і 18 років, зламали їй ребра за намальований на щоці український прапор»⁴. Згодом Ганна Бут виїхала на Західну Україну.⁵

Росія вимагає від українців на окупованій території отримати російські паспорти до 1 липня 2024 року, інакше їх будуть вважати іноземними громадянами. Це суперечить нормам міжнародного права, які забороняють примушувати мешканців окупованої території присягати на вірність ворожій владі.⁶ За наявними даними, деякі батьки на окупованій території України отримали від шкіл повідомлення про те, що для зарахування дитини необхідна копія російського паспорта принаймні одного з батьків.⁷ Аналогічні обмеження були виявлені в окупованих російськими військами з 2014 року територіях Донецької та Луганської областей України, де де-факто влада вимагала від родин отримати російські паспорти або паспорти так званих Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР) як умову для можливості здобувати освіту.⁸

коледжах Херсонської області оголошені канікули» (В школах и колледжах Херсонской области объявляются каникулы), 5 жовтня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3855, (переглянуто 31 травня 2024 р.). До 11 жовтня близько 2 000 дітей з Херсона та Запоріжжя нібито приїхали до міста Євпаторії в Криму, див.: Допис у Telegram з акаунту російської окупаційної влади «Адміністрації Херсонської області», 11 жовтня 2022 р. 11 жовтня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3991, (переглянуто 31 травня 2024 р.).

⁴ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

⁵ Там само.

⁶ IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18 жовтня 1907 р., р., ст. 45; «Росія погрожує українцям, які відмовляються від російського громадянства», пресреліз Human Rights Watch, 16 травня 2023 р., <https://www.hrw.org/news/2023/05/16/russia-threatens-ukrainians-who-refuse-russian-citizenship>.

⁷ Сельська школа громадського здоров'я, Обсерваторія конфліктів, «Примусова паспортизація на окупованих Росією територіях України», 2 серпня 2023 р.), с. 18, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/e280a7eeb7bf4dc588ed50ee655b9858/data> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

⁸ Див. напр. «Донеччани стурбовані: Дітям без «паспорта» «ДНР» можуть не видати документи про освіту» (Дончане обеспокоены: Детям без «паспорта» «ДНР» могут не выдать документы об образовании), Don Press, 29 квітня 2021 р., https://t.me/VGA_Kherson/3991 (переглянуто 26 березня 2024 р.).

Ще до псевдореферендумів про приєднання, що відбулися наприкінці вересня 2022 року, представники так званих «ДНР» і «ЛНР» брали участь у конференції регіональних міністрів освіти Росії у травні 2022 року.⁹

До початку повномасштабного вторгнення в Україну російська служба з нагляду у сфері освіти (Рососвітнагляд) акредитувала 40 шкіл, коледжів та університетів з так званих «ДНР» і «ЛНР», де навчання ведеться за російськими програмами російською мовою.¹⁰ З лютого по липень 2022 року установа акредитувала ще сім шкіл та один коледж на щойно окупованих територіях України.¹¹

Принаймні в одному районі Харківської області вчителі у 2022 році уклали трудові договори не з місцевою окупаційною владою, а безпосередньо з департаментом уряду Російської Федерації,¹² хоча й не ясно, чи саме таким був порядок на всіх окупованих територіях.¹³ Нав'язувані окупаційною владою заходи з впровадження російської системи освіти передбачали заборону української навчальної програми та вимогу до українських вчителів поїхати на навчання до Росії або окупованого Криму та пройти переатестацію для викладання за російською програмою. Як розповіли вчителі, у Боровій місцева окупаційна влада повідомила їм, що для них буде організована поїздка в окупований Крим або Белгородську область Росії для отримання акредитації, але цього не сталося через «постійні бойові дії».¹⁴ «Повний автобус вчителів» з

⁹ «Міністри освіти ЛНР і ДНР взяли участь у загальноросійській нараді регіональних міністрів освіти» (Министры образования ЛНР и ДНР приняли участие в общероссийском совещании региональных министров образования), Пресреліз Міністерства освіти Росії №5141, травень 2022 р., <https://edu.gov.ru/press/5141/ministry-obrazovaniya-lnr-i-dnr-prinyali-uchastie-vo-vsrossiyskom-soveshanii-regionalnyh-ministrov-obrazovaniya> (переглянуто 30 травня 2024 р.).

¹⁰ Федеральний портал «Російська освіта», «Триває видача свідоцтв про російську державну акредитацію освітнім установам у Запорізькій та Харківській областях» (Продолжается выдача свидетельств о российской государственной аккредитации образовательным организациям Запорожской и Харьковской областей), 26 липня 2022 р., <https://archive.is/01nEo> (переглянуто 2 лютого 2024 р.); Федеральна служба з нагляду у сфері освіти і науки, «Рососвітнагляд вручив свідоцтва про державну акредитацію кільком навчальним закладам на звільнених територіях» (Рособрнадзор вручил свидетельства о государственной аккредитации нескольким учебным заведениям на освобожденных территориях), 26 липня 2022 р., <https://archive.ph/1gzNa> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

¹¹ «П'ять освітніх установ у Запорізькій і Харківській областях отримали свідоцтва про російську державну акредитацію» (Пять образовательных организаций Запорожской и Харьковской областей получили свидетельства о российской государственной аккредитации), пресреліз Міністерства освіти Росії, 26 липня 2022 р., <https://archive.is/15piK> (переглянуто 5 лютого 2024 р.).

¹² Групове інтерв'ю Human Rights Watch з заступницею директора школи Людмилою Вікторівною, вчителем фізкультури Василем Андрійовичем та вчителькою української мови та літератури Світланою Леонідівною, Боровська школа №1, 5 листопада 2022 р.

¹³ Схоже, що на попередніх етапах окупації до 2022 року цей контроль був делегований де-факто місцевій владі.

¹⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch із заступницею директора школи Людмилою Вікторівною під час групового інтерв'ю з ще двома вчителями, Боровська школа №1, 5 листопада 2022 р.

Шевченкового поїхав до Росії на курси переатестації. Інші педагоги відмовилися, попри тиск з боку «так званого "виконувача обов'язки директора школи"».¹⁵ За словами одного з вчителів, у Санкт-Петербурзі організували переатестацію педагогів із Маріуполя, які погодилися викладати під керівництвом окупаційної влади.¹⁶ У червні 2022 року окупаційна влада Херсона оголосила, що директори та вчителі шкіл поїдуть до Криму для перепідготовки за російською програмою, і кілька місцевих шкіл отримали російську акредитацію до деокупації міста восени 2022 року.¹⁷

За словами міністра освіти Росії Сергія Кравцова, загалом у 2022 році в Україні було відкрито 1,300 шкіл з викладанням за російською програмою.¹⁸ У грудні 2022 року Кравцов заявив, що в російських школах працюють 36,000 вчителів.¹⁹

З квітня 2022 року окупаційна влада в Харківській області проводила наради, метою яких було набрати українських вчителів. На цих нарадах окупанти розповідали про свої плани щодо освіти та називали неминучими перехід на російську навчальну програму та інші зміни.²⁰ На зустрічі в Боровій «вони сказали, що якщо не знайдуть достатню кількість [українських] вчителів, то привезуть вчителів з Росії», і що «Росія тут надовго», — згадували педагоги.²¹ Вони також повідомили, що лише «четверо чи п'ятеро» з десятків вчителів погодилися викладати за російською програмою, але пізніше окупаційна влада привезла ще 15 викладачів з Донбасу.²² У Шевченковому представники окупаційної влади казали, що «якщо місцеві вчителі відмовляться працювати — що ж, Росія велика, привезуть нових», — згадували працівники освіти.²³

¹⁵ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

¹⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

¹⁷ Див. напр.: 17 червня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/2364 (переглянуто 20 березня 2024 р.).

¹⁸ Міністерство освіти Російської Федерації, «Міністр освіти розповів про те, яким буде наступний навчальний рік» (Министр просвещения рассказал о том, каким будет наступающий учебный год), 31 серпня 2022 р., <https://archive.is/CxniG> (переглянуто 3 квітня 2024 р.).

¹⁹ Міністерство освіти Російської Федерації, «Інтерв'ю Міністра освіти Росії Сергія Кравцова телеканалу "Россия 24"» (Интервью Министра просвещения России Сергея Кравцова телеканалу «Россия 24») 21 грудня 2022 р., <https://archive.is/CxniG> (переглянуто 3 квітня 2024 р.).

²⁰ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

²¹ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з заступницею директора школи Людмилою Вікторівною, вчителем фізкультури Василем Андрійовичем та вчителькою української мови та літератури Світланою Леонідівною, Боровська школа №1, 5 листопада 2022 р.

²² Там само.

²³ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

Освітняни, з якими спілкувалися представники Human Rights Watch, відвідували наради, щоб дізнатися про плани окупаційної влади, але всі вони відмовилися викладати.

У грудні 2022 року тодішній заступник міністра науки і вищої освіти Росії Григорій Гуров на з'їзді молодих вчених заявив, що понад 6,000 вчителів на анексованих територіях України пройшли переатестацію для викладання за офіційною російською навчальною програмою.²⁴ У лютому 2023 року у Рососвітнагляді заявили, що освітнім закладам у чотирьох так званих «нових російських регіонах» (тобто на окупованих територіях України) видають тимчасові ліцензії, які дозволяють їм працювати в межах російської системи освіти ще два роки.²⁵ Як заявив у листопаді 2023 року заступник голови Ради безпеки Росії Дмитро Медведєв на зустрічі з представниками фінансованої Кремлем провідної молодіжної організації, навчальні заклади на анексованих територіях мають бути укомплектовані «патріотами» Росії.²⁶ У січні 2024 року міністр просвіти Росії доповів президенту Путіну, що інтеграція шкіл у чотирьох так званих нових російських регіонах (тобто на окупованих територіях України) в російську систему освіти має бути завершена протягом двох років.²⁷

Пропаганда війни та військовий вишкіл у контрольованих Росією українських школах

Російська влада запроваджує в школах на окупованих територіях України підручники та уроки, які фальсифікують історію для виправдання російського вторгнення в Україну, а також впроваджує військовий вишкіл і вимагає від загальноосвітніх шкіл надсилати їй списки учнів віком від 18 років, які підлягають призову до збройних сил

²⁴ Марія Агранович, «Міносвінауки: з січня 2023 року до шкіл і вишів нових територій РФ прийдуть учителі з інших регіонів» (Минобрнауки: С января 2023 года в школы и вузы новых территорий РФ приедут учителя из других регионов), Российская газета, 1 грудня 2022 р., <https://rg.ru/2022/12/01/minobrnauki-s-ianvaria-2023-goda-v-shkoly-i-vuzy-novyh-territorij-rf-priedut-uchitelia-iz-drugih-regionov.html> (переглянуто 14 березня 2024 р.).

²⁵ «Школи та виші в нових регіонах отримають тимчасові ліцензії Рососвітнагляду, 17 лютого 2023 р., Interfax.ru, <https://www.interfax.ru/russia/886717> (переглянуто 24 березня 2024 р.).

²⁶ «Медведєв заявив, що вчителі в нових регіонах мають бути патріотами», РИА Новости, 16 листопада 2023 р. <https://ria.ru/20231116/uchitelya-1909876571.html> (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

²⁷ Аня Кулікова, «Міністр Кравцов доповів президенту про інтеграцію освіти в нових регіонах» (Міністр Кравцов доложил президенту об интеграции образования в новых регионах), Rупosters.ru, 15 січня 2024 р., <https://ruposters.ru/news/15-01-2024/ministr-kravtsov-dolozhil-prezidentu-integratsii-obrazovaniya-novyh-regionah> (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

Росії.²⁸ Міжнародне право забороняє пропаганду війни в освіті та тиск на населення окупованих територій з метою залучення його до лав окупаційної армії.²⁹

У 2022 році школи на окупованих Росією територіях України, зокрема й відвідані дослідниками Human Rights Watch на Харківщині, отримали такі ж самі підручники з історії, математики та інших предметів, що використовуються в Росії. У 2023-24 навчальному році школи на окупованих Росією територіях, як і школи Росії, використовують новий підручник з історії для 11 класу, присвячений періоду з 1945 року до сьогоднішнього дня. У виданому російським міністерством освіти³⁰ підручнику стверджується, що української державності та мови не існує, а також містяться карти, на яких окремі регіони України зображені як частина Росії після їхньої фіктивної анексії.³¹

У підручнику містяться грубо спотворені тези про протести на Майдані через відмову тодішнього президента Януковича підписати політичну та торговельну угоду з Європейським Союзом, коли загинуло чимало протестувальників, а також про подальше вторгнення Росії в Україну та окупацію Криму і частини Донбасу у 2014 році.³² Революційні події призвели до втечі Януковича до Росії, внаслідок чого в Україні відбулася зміна влади. У підручнику міститься хибне твердження, що «українські націоналісти за прямої підтримки Заходу» влаштували «кривавий військовий переворот», щоб скинути уряд. У ньому повторений сфабрикований наратив про те, що українська влада розпочала жорстокі репресії проти усіх російськомовних українців, а також тих, хто виступає проти нової влади. За версією підручника Україна називає «терористами» жителів Донбасу, які не відмовилися від своєї російської ідентичності. Він містить неправдиве твердження, що саме це призвело до війни на сході країни та

²⁸ УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р.», 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. 126, (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

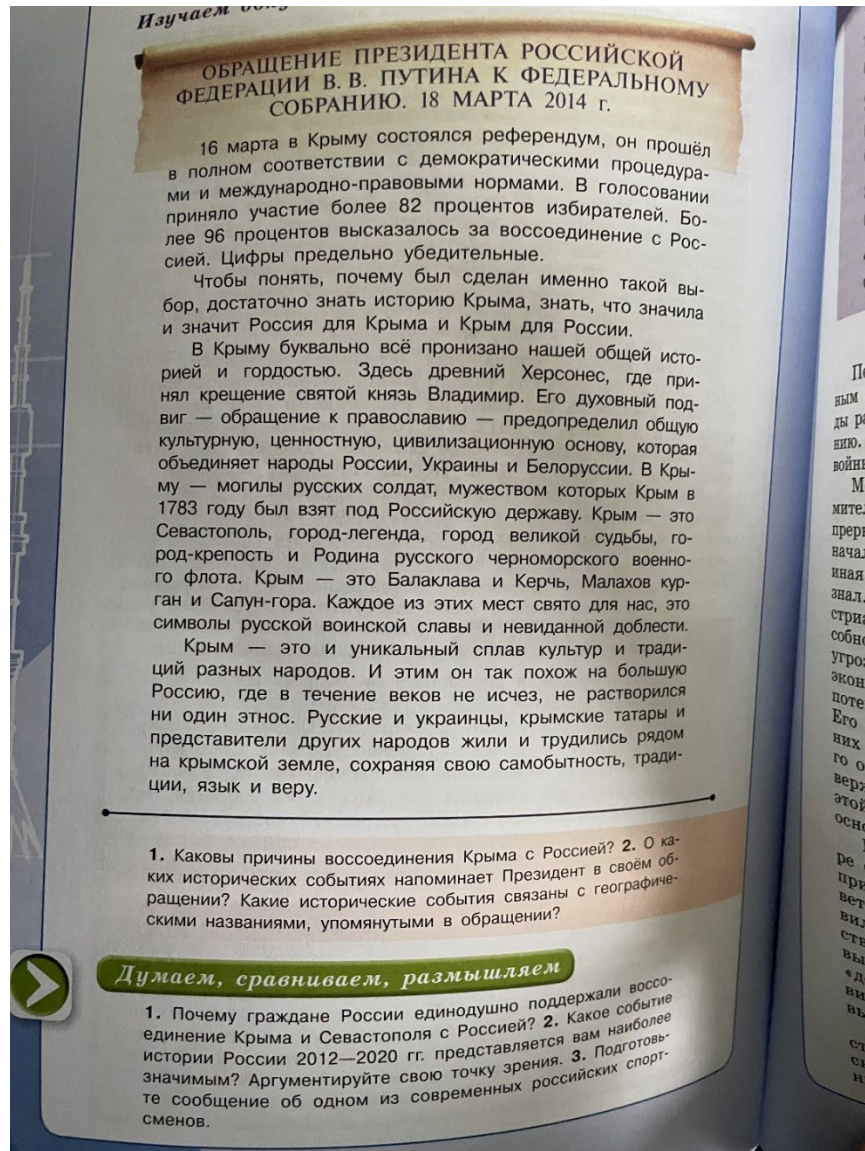
²⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 16 грудня 1966 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН. 2200 (XXI), ст. 20(1-2); IV Женевська конвенція (1949), ст. 51.

³⁰ Катя Патін. «Кремль переробляє підручник, щоб сформулювати уявлення про історію Росії на майбутнє», Coda, 14 серпня 2023 р., <https://www.codastory.com/rewriting-history/kremlin-texbook-ukraine/> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

³¹ «Фіктивна анексія після “голосування” під дулом зброї», пресреліз Human Rights Watch, 30 вересня 2022 р., <https://www.hrw.org/news/2022/09/30/fictitious-annexation-follows-voting-gunpoint>.

³² Російський підручник з історії для 11 класу, стор. 398 (на момент підготовки цього звіту підручника не було у відкритому доступі онлайн, але Human Rights Watch отримала його копію для використання у цьому звіті). Див. також: Світова доповідь Human Rights Watch, 2015 р. (Нью-Йорк: Human Rights Watch, 2015), Україна, <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/ukraine>.

виникнення так званих Донецької Народної Республіки (ДНР) і Луганської Народної Республіки (ЛНР), «незалежність» яких Росія визнала у 2020 році, а потім незаконно приєднала їх у 2022 році.³³ У ньому також неправдиво стверджується, що «майже всі жителі Криму» хотіли «возз'єднатися» з Росією і щиро вітали анексію.³⁴

Сторінка з російського підручника історії для середньої школи, що залишився у школі в селищі Борова Харківської області. Фото зроблене у листопаді 2022 року. У тексті прославляється «повернення Криму», окупованого Росією з 2014 року. (c) 2022 Human Rights Watch

³³ Російський підручник з історії для 11 класу, стор. 396.

³⁴ Російський підручник з історії для 11 класу, стор. 398; див. також: Human Rights Watch, Нехтування правами людини: Зловживання у Криму, (Нью-Йорк: Human Rights Watch, 2014), <https://www.hrw.org/report/2014/11/17/rights-retreat/abuses-crimea>.

В останньому розділі йдеться про повномасштабне вторгнення в Україну, яке називається «спеціальною воєнною операцією», оскільки російський уряд не визнає його війною.³⁵ Він містить глави з такими назвами, як «Український неонацизм», «Повернення Криму [до Росії]» та «Україна — неонацистська держава». У підручнику присутня кремлівська пропаганда про повномасштабне вторгнення у 2022 році як необхідне для захисту «російської цивілізації» від знищення Києвом і НАТО та запобігання трагедії, подібної за масштабами до нацистського вторгнення в Радянський Союз.

Автори неправдиво стверджують, що російські війська роблять все можливе для захисту цивільного населення і за жодних обставин не обстрілюють «житлові райони», водночас наголошуючи, що українські війська регулярно використовують «власних громадян... як живий щит».

Докладні звіти Human Rights Watch, Організації Об'єднаних Націй та авторитетних міжнародних аналітичних центрів спростовують ці твердження.³⁶ Росія спочатку заперечувала, а потім визнала своє вторгнення в Україну у 2014 році — як з'ясували незалежні аналітики, приводом для нього стали неправдиві заяви про репресії проти російськомовних громадян в Україні. Під час окупації Криму Росією мають місце переслідування кримських татар і проукраїнських активістів, утиски, відмова припинити насильство та інші зловживання проти цих груп населення з боку проросійських воєнізованих формувань.³⁷ Згідно з нормами міжнародного права, так звана анексія Росією окремих територій України є нелегітимною, оскільки російські та підтримувані Росією сили примушували населення окупованих територій брати участь у голосуванні.³⁸ Human Rights Watch та інші організації документально підтвердили десятки російських нападів, зокрема, обстріли конвоїв з гуманітарною допомогою і

³⁵ Олена Мухаметшина, «З вересня 2023 року старшокласникам будуть пояснювати, чому почалася військова операція», (Старшеклассникам с сентября 2023 года будут объяснять, почему началась военная операция), Ведомости, 19 липня 2023 р., <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/07/19/985928-starsheklassnikam-budut-obyasnyat-rochemu-nachalas-voennaya-operatsiya>, (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

³⁶ Детальніше про неправдиві твердження та міфи про Україну, які поширюють російські пропагандисти, див., наприклад: Атлантична рада США, «Війна нарративів: як Кремль і російські ЗМІ виправдовують агресивну війну проти України», (Вашингтон, округ Колумбія): АС, 2023), <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2023/02/Narrative-Warfare-Final.pdf>, (переглянуто 11 квітня 2024 р.).

³⁷ Human Rights Watch, *Нехтування правами людини: Зловживання у Криму*.

³⁸ «Фіктивна анексія після «голосування» під дулом зброї», пресреліз Human Rights Watch, 30 вересня 2022 р., <https://www.hrw.org/news/2022/09/30/fictitious-annexation-follows-voting-gunpoint>.

евакуаційних конвоїв, невибіркові та непропорційні атаки, а також обстріли населених пунктів із застосуванням касетних боєприпасів.³⁹

У 2024-25 навчальному році Міністерство освіти Росії також запровадить обов'язкові уроки «Основи безпеки та оборони Батьківщини» для 15-18-річних учнів на окупованих українських територіях і в Росії за новим підручником, у якому містяться неправдиві твердження, зокрема про те, що після 2014 року в Україні «спалювали російські книги», «забороняли російську мову.... та подавали у ресторанах коктейлі з "кров'ю росіян"», — повідомляє BBC.⁴⁰ Ці перекручені твердження відповідають дезінформації, яку російська влада поширює у російському суспільстві про систему освіти в Україні.⁴¹ Наприклад, на організованій у березні 2022 року пресконференції Міністерства освіти Росії та правлячої партії «Единая Россия» стверджувалося, що українські підручники навчають «русофобії» та застосовують «нацистський підхід до історії та освіти», і це твердження повторив у грудні 2022 року міністр освіти Росії Сергій Кравцов.⁴²

На окупованих територіях, зокрема у Маріуполі, портрети Володимира Путіна, його «патріотичні» цитати та портрети російських «героїв спеціальної воєнної операції» розміщені у школах, де дітей зобов'язують співати гімн Росії.⁴³ За даними української влади та за повідомленнями міжнародних та українських ЗМІ, адміністрація

³⁹ Див. напр.: Світова доповідь Human Rights Watch, 2023 р. (Нью-Йорк: Human Rights Watch, 2023), Україна, <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/ukraine>.

⁴⁰ Марія Коренюк, «Війна в Україні: Російський шкільний підручник закликає підлітків йти до армії», BBC, 14 березня, <https://www.bbc.com/news/world-europe-68550459> (переглянуто 16 березня 2024 р.).

⁴¹ Після проведеного у березні 2022 року урядового розслідування щодо змісту підручників міністр освіти Росії заявив, що українські підручники вчать українських дітей «ненавидіти Росію»; Вікторія Полякова та Любов Ставцева, «Мінпросвіти повідомило про плани почати вивчення історії з першого класу» (Минпросвещения сообщило о планах ввести изучение истории с первого класса), 22 квітня 2022 р., RBC.ru, <https://www.rbc.ru/society/19/04/2022/625e622f9a794705cddca4e> (переглянуто 2 лютого 2022 р.).

⁴² ««Матеріали до прес-конференції "Українські підручники як елемент пропаганди ненависті"» (Материалы к пресс-конференции «Украинские учебники как элемент пропаганды ненависти»), Партія «Єдина Росія», 30 березня 2022 р., <https://er.ru/pages/analiz> (переглянуто 3 лютого 2024 р.).

⁴³ Див. напр.: Богдан Скаврон, «Школу в окупованому Маріуполі цинічно "прикрасили" цитатами Путіна: фото» (Школу в оккупированном Мариуполе цинично «украсили» цитатами Путина: фото), ТСН.Україна, 17 серпня 2023 р., <https://tsn.ua/ru/ukrayina/shkolu-v-okkupirovannom-mariupole-cinichno-ukrasili-citatami-putina-foto-2392612.html> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

окупаційних шкіл примушує українських дітей писати листи підтримки та висловлювати захват російськими солдатами, які захоплюють їхню країну.⁴⁴

Українські діти на окупованих Росією територіях проходять військовий вишкіл у школах.⁴⁵ За словами вчителя, якому вдалося втекти з окупованого Маріуполя у 2022 році та який продовжує підтримувати зв'язок з колишніми учнями, окупаційна влада примушувала їх вступати до маріупольської школи № 41, де проводяться уроки «воєнної підготовки» з використанням різних видів зброї.⁴⁶ За наявними даними, впродовж 2023-24 навчального року в середніх школах на окупованій Росією території України учнів чоловічої статі навчали користуватися автоматами та ручними гранатами.⁴⁷ Згідно з даними звіту про спроби українських родин повернути дітей, яких російська влада примусово вивезла в інші частини окупованої території України, а також за результатами дослідження інформації з відкритих джерел, завдяки яким було знайдено 6,000 примусово вивезених або депортованих російською владою українських дітей до Росії, було встановлено, що у школах та літніх таборах серед дітей віком від шести років, включаючи дівчат, проводили пропаганду, а також їх змушували проходити військову підготовку.⁴⁸

Російський уряд виділив 46 мільярдів рублів (512,4 мільйона доларів США) на фінансування «патріотичного виховання» у 2024 році, зокрема 270 мільйонів рублів (3 мільйони доларів США) на «Юнармію» — створену Міністерством оборони Росії

⁴⁴ «Ворог примушує українських дітей писати листи окупантам», пресреліз Центру національного спротиву, 28 листопада 2023 р., <https://sprotiv.mod.gov.ua/vorog-prymushuye-ukrayinskyh-ditej-pysaty-lysty-okupantam/> (переглянуто 3 лютого 2024 р.); див. також: Наталія Васильєва та Інна Варениця, «Як Росія промиває мізки українським дітям, щоб "використовувати їх як зброю"», The Telegraph, 18 липня 2023 р., <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/07/18/abducted-ukraine-children-brainwash-russia-trained-weapons/>; Ольга Глущенко, «В окупованому Токмаку дітей змушують писати листи загарбникам», Українська правда, 1 березня 2023 р., <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/03/1/7391456/> (переглянуто 11 квітня 2024 р.).

⁴⁵ Допис у Telegram з акаунту Таврія (Херсонські обласні новини, Telegram-канал), «Молодь Херсонщини опанувала навички стрільби з бойової зброї» (Молодєжь Херсонской области освоила навыки стрельбы из боевого оружия), 14 грудня 2022 р., https://t.me/tavria_kherson/3199 (переглянуто 4 лютого 2024 р.).

⁴⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

⁴⁷ «У світлинах: Російські старшокласники проходять базовий військовий вишкіл та навчання з надання першої медичної допомоги», The Moscow Times, 7 квітня 2023 р., <https://www.themoscowtimes.com/2023/04/07/in-photos-russian-high-schoolers-undergo-basic-military-and-first-aid-training-a80751> (переглянуто 4 лютого 2024 р.).

⁴⁸ Аманда Бейлі, «Українські жінки мужньо протистоять війні та долають кордони, щоб врятувати своїх дітей», Long Road Magazine, 13 червня 2023 р., <https://www.longroadmag.com/ukrainian-women-brave-war-and-borders-to-save-their-kids/>. Див. також Єльська школа громадського здоров'я, Обсерваторія конфліктів, *Примусова паспортизація на окупованих Росією територіях України*, (New Haven, :Yale HRL 2023), с. 18, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

організацію, яка готує дітей до служби в армії, поширює антиукраїнську пропаганду та активно діє на окупованих територіях України та в Росії.⁴⁹ Згідно з оприлюдненою у березні 2024 року доповіддю ООН, російська влада також залучила українських дітей на території Запорізької області до руху «Південь молодий», де вони беруть участь у «підтримці громадського порядку» та «безпосередньо взаємодіють» з російськими солдатами на лінії фронту — ця інформація надійшла від представника окупаційної влади.⁵⁰

У березні 2022 року, невдовзі після початку повномасштабного вторгнення, в російських школах почали проводити уроки під назвою «Розмови про важливе».⁵¹ Заняття, які російське міністерство освіти наказує вчителям використовувати для виховання «патріотизму» в учнів, проходять «у кожній школі країни», до якої Росія відносить і нібито анексовані нею регіони України.⁵² У 2024 році заступник міністра просвіти Росії заявив, що заняття «спрямовані на розвиток ціннісного ставлення учнів до Росії, її історії, природи та великої культури».⁵³ Хоча ці уроки можуть бути присвячені різним темам, у перші дні після повномасштабного вторгнення школи Московської області отримали інструкції акцентувати увагу, серед іншого, на пропагандистських тезах з нового підручника історії, зокрема на тому, що Росія проводить «спеціальну миротворчу операцію», щоб зупинити «кошмар геноциду» проти «мільйонів» етнічних росіян і російськомовних людей у Донецькій і Луганській областях України, а також на тому, що ця «операція» необхідна, щоб захистити Росію від нападу

⁴⁹ Анна Конклінг, «Дітей на окупованих територіях України змушують брати участь у воєнних діях Росії», Daily Beast, 2 грудня 2023 р., <https://www.thedailybeast.com/kids-in-occupied-ukraine-forced-to-join-russian-war-effort> (переглянуто 29 травня 2024 р.); «Фінансування проєктів з патріотичного виховання сягне ₴46 млрд», РБК, 9 жовтня 2023 р., <https://www.rbc.ru/economics/09/10/2023/651ee6869a79477e012d174?ref=dron.media> (переглянуто 29 травня 2024 р.); Башир Кітачаєв, «У 2024 році Кремль виділить понад 45 мільярдів рублів на підтримку "патріотичних" проєктів» (Финансирование проектов по патриотическому воспитанию достигнет ₴46 млрд), Dron Media, жовтень 2023 р., <https://dron.media/v-2024-ghodu-krieml-vydielit-na-poddierzhku-patriotichieskikh-proiektov-bolieie-45-milliardov-rubliei/> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

⁵⁰ УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р., березень 2024 р., 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. 135, (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

⁵¹ «Росія дає вчителям вказівки поширювати дезінформацію про Україну», пресреліз Human Rights Watch, 4 березня 2022 р., <https://www.hrw.org/news/2022/03/04/russia-instructs-teachers-spread-disinformation-about-ukraine>.

⁵² «Експерти Комітету з прав дитини привітали зниження рівня дитячої смертності в Російській Федерації, запитали про пропаганду в школах і вплив війни в Україні на дітей», Підсумки засідання Управління ООН в Женеві, 23 січня 2024 р., <https://www.ungeneva.org/en/news-media/meeting-summary/2024/01/examinant-le-rapport-de-la-federation-de-russie-les-experts-du> (переглянуто 12 березня 2024 р.).

⁵³ Органи Організації Об'єднаних Націй з прав людини, «2769-е засідання, 95-а сесія, Комітет з прав дитини (КПД)», відео, веб-телебачення ООН, 23 січня 2024 року, <https://webtv.un.org/en/asset/k1y/k1yuyiyzas> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

Заходу. Щотижневі уроки не входять до офіційної навчальної програми, але учні, які не бажають їх відвідувати, та їхні батьки ризикують потрапити під тиск з боку шкільної адміністрації.⁵⁴

Нав'язування російської мови викладання та російської навчальної програми, а також заборона здобувати освіту рідною мовою

Запроваджені російською владою незаконні зміни в системі освіти на окупованих після лютого 2022 року територіях України подібні до тих, що ініціювала маріонеткова проросійська влада так званих «ДНР» і «ЛНР» та в Криму після 2014 року. Але відбуваються вони вже у прискореному темпі.⁵⁵

Наприклад, за словами місцевого фахівця з питань освіти, у місті Горлівка поблизу Донецька, проросійська маріонеткова влада продовжувала використовувати українські шкільні підручники «кілька років» після 2014 року, перш ніж повністю перейти на російську навчальну програму.⁵⁶

Запроваджені на окупованій території після 2014 року зміни мали катастрофічні наслідки. Буквально за три роки після окупації півострова Росією кількість учнів у класах з українською мовою викладання у Криму різко скоротилася з 13,000 учнів у

⁵⁴ Див. напр.: Анастасія Нікушина, «"Розмови про важливе" в школі: що це за уроки, як вони проходять і чи обов'язково їх відвідувати» («Разговори о важном» в школе: что это за занятия, как они будут проходить и обязательно ли посещение), Мел, 2 вересня 2022 р., <https://mel.fm/zhizn/razbor/4095316-razgovory-o-vazhnom-v-shkole-cto-eto-zazanyatiya-kak-oni-budut-prokhodit-i-obyazatelno-li-poseshch> (переглянуто 29 березня 2024 р.); Інфоурок, «Урок мужності на тему "Герої СВО"» («Урок мужества на тему "Герои СВО"»), без дати, <https://infourok.ru/urok-muzhestva-na-temu-geroi-svo-6510686.html> (переглянуто 26 березня 2024 р.).

⁵⁵ Див. «"ЛНР" прибрала зі шкільної програми українську мову та вдала це за рішення батьків», («ЛНР» убрала из школьной программы украинский язык и выдала это за решение родителей), RealGazeta, 4 червня 2020 р., <https://realgazeta.com.ua/ukrainskiy-yazyk-ubrali-04-06/> (переглянуто 20 березня 2024 р.); Микита Коваленко та Андрій Резчиков, «Донбас і Крим забувають українську мову» (Донбасс и Крым забывают украинский язык), Взгляд, 7 червня 2017 р., <https://vz.ru/world/2017/6/7/286098.html> (переглянуто 20 березня 2024 р.). У 2014 році органи влади так званої «ДНР» пропонували вчителям Маріуполя підвищення, якщо вони переходили на роботу до підконтрольних «ДНР» закладів освіти. «Співвідношення було приблизно 70% за Україну, 30% за ДНР. Але в 2015 році їх витіснили від Маріуполя». Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

⁵⁶ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою «Освіторія Хаб» Ярославою Мозговою, Київ, 1 листопада 2022 р.

2014 році до 300 у 2017 році.⁵⁷ У січні 2024 року заступник міністра освіти Росії заявив, що лише у двох школах Криму викладання ведеться українською мовою.⁵⁸

Заяви російської влади та її ставлеників спершу свідчили про поступовий перехід на іншу мову навчання, який би, принаймні певною мірою, враховував побажання населення окупованих територій. У травні 2022 року на нараді місцевих працівників освіти в Боровій Харківської області окупаційні чиновники, які назвали себе «представниками управління освіти військового округу», заявили, що буде перехідний період тривалістю кілька місяців, коли буде дозволено викладати українською мовою з одночасним запровадженням російської навчальної програми.⁵⁹ 1 серпня 2022 року заступник міністра освіти Росії заявив, що всі українські школи на окупованій території будуть працювати за російською навчальною програмою, але викладання в них може вестися українською мовою.⁶⁰

Попри ці обіцянки, окупаційна влада не дозволила запровадити «перехідний період» для забезпечення поступового переходу на російську мову викладання в українських школах. У селищі Шевченковому (Харківська область) у червні 2022 року делегація з Росії повідомила місцевим вчителям, що «можливо, буде одна година української мови на тиждень, якщо батьки напишуть заяву. Але це не буде так, як у «ЛНР» і «ДНР», де вони почали з перехідного періоду. Тут буде тільки російська мова», — розповіли Human Rights Watch присутні на зустрічі вчителі.⁶¹ До окупації в школах Харківщини викладання велося переважно українською мовою, але діти мали можливість навчатися російською або іншими мовами.

⁵⁷ Юлія Горбунова (Human Rights Watch), «Крим: "Це більше не наш дім"», коментар, Kyiv Post, 3 травня 2017 р., <https://www.hrw.org/news/2017/05/03/crimea-not-our-home-anymore>.

⁵⁸ Органи Організації Об'єднаних Націй з прав людини, «2769-е засідання, 95-а сесія, Комітет з прав дитини (КПД)», відео, веб-телебачення ООН, 23 січня 2024 року, <https://webtv.un.org/en/asset/k1y/k1yuyiyzas> (переглянуто 2 лютого 2024 р.).

⁵⁹ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з заступницею директора школи Людмилою Вікторівною, вчителем фізкультури Василем Андрійовичем та вчителькою української мови та літератури Світланою Леонідівною, Боровська школа №1, 5 листопада 2022 р.

⁶⁰ «Діти з "ЛНР" і "ДНР" зможуть навчатися українською мовою, заявили в Міносвіти» (Детей из ДНР и ЛНР смогут учить на украинском языке, заявило Минпросвещения), РИА Новости, 1 серпня 2022 р., <https://ria.ru/20220801/obuchenie-1806464672.html> (переглянуто 17 березня 2024 р.).

⁶¹ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

12 серпня Міністерство освіти Росії повідомило, що мовою навчання на окупованих територіях України буде російська, а школам за межами «ДНР» і «ЛНР» буде надана можливість викладати українську мову лише як «рідну» або як «факультативну» кілька годин на тиждень.⁶² Наприкінці серпня — на початку вересня на окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей місцева влада прийняла рішення, що в школах буде не більше трьох годин української мови на тиждень.⁶³

Окупаційна влада жорстоко поводитися з деякими дітьми, які розмовляли в школах українською мовою. Вчителька з Мелітополя підтримує контакт з родиною колишнього учня, якому ще не виповнилося 18 років. Вона розповіла Human Rights Watch, що окупанти «натягнули [хлопцю] мішок на голову за те, що він розмовляв українською мовою, і вивезли за тридцять кілометрів за місто».⁶⁴ У грудні 2023 року Amnesty International повідомила, що «[окупаційна влада] призначила інформаторів з учнів шкіл. Їхнім завданням є виявлення та повідомлення про дітей, які розмовляють українською мовою», і що де-факто влада погрожувала порушникам забрати їх з родини та покарати їхніх батьків.⁶⁵

За наявними даними, перед початком навчального року у вересні 2022 року Міністерство освіти Росії відправило в Україну 5 мільйонів російських підручників, а російські регіональні органи влади — ще 2,5 мільйона.⁶⁶ Вчителі кількох звичайних

⁶² Міністерство освіти Росії, «Понад 30,000 дітей з Донбасу та звільнених територій відпочили в Росії цього літа», 12 серпня 2022 р., <https://archive.ph/fCigR> (переглянуто 18 березня 2024 р.).

⁶³ Допис у Telegram з акаунту [окупаційної] адміністрації Запорізької області, «У школах Запорізької області завершують ремонт до нового навчального року», (В школах Запорожской области заканчивают ремонт перед новым учебным годом), 29 серпня 2022 р., https://t.me/zap_admin/127 (переглянуто 20 березня 2024 р.); «У Херсонській області на уроках рідної мови вивчатимуть українську та кримськотатарську мови» (Украинский и крымско-татарский будут изучать в Херсонской области на уроках родного языка), ТАСС, 1 вересня 2022 р., <https://tass.ru/obschestvo/15617755> (переглянуто 20 березня 2024 р.); див. також допис у Telegram з акаунту [окупаційної] адміністрації Херсонської області, 1 вересня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3103 (переглянуто 20 березня 2024 р.).

⁶⁴ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

⁶⁵ Amnesty International, *Україна: Освіта дітей стала ще однією жертвою російської агресії*, (AI, 2023 р.) <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2023/12/EUR5075082023ENGLISH.pdf> (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

⁶⁶ Міністерство освіти Росії, «Міністр освіти Сергій Кравцов — про нові школи, систему виховання і молодих вчителів» (Министр просвещения Сергей Кравцов - про новые школы, систему воспитания и молодых учителей), 31 серпня 2022 р., <https://archive.is/3oeTF> (переглянуто 10 квітня 2024 р.).

українських шкіл підтвердили Human Rights Watch, що російські підручники завезли під час окупації.⁶⁷

Вчителі зазначили, що на додачу до запровадження російських підручників, окупаційна влада також конфіскувала та знищувала шкільні матеріали українською мовою.

У селищі Борова Харківської області російська влада завезла до шкіл російські підручники для запланованого початку навчального року 1 вересня 2022 року і провела збори для учнів 2 вересня. «Вони не змогли видати підручники, тому що були сильні обстріли. Потім навчальний рік перенесли на 1 жовтня, а потім почалися бойові дії», — розповіла вчителька, маючи на увазі контрнаступ українських військ.⁶⁸ Перед тим, як виїхати разом з російськими військовими, окупаційна влада «спалила частину українських підручників, а частину забрала. Ми роздаємо [українські підручники], які залишилися, нашим учням та дітям з інших сіл», — розповіла вчителька.⁶⁹ Коли дослідники Human Rights Watch відвідали Борівську школу в листопаді 2022 року, вчителі показали стоси з російськими підручниками, які досі там залишалися.

Підручники, зокрема з суспільствознавства, були звичайними підручниками, що використовуються в російських школах з 1 по 11 класи. У підручнику історії для середньої школи був розділ, в якому прославлялася окупація Криму. Human Rights Watch також отримала копії двох документів, в яких йдеться про те, що в Балаклійському районі Харківської області спеціальна комісія з працівників шкіл, які співпрацюють з окупаційною владою, провела інвентаризацію та вилучила українські підручники та інші матеріали з Яковенківської школи та школи №3 у Балаклії, районному центрі Харківської області.

⁶⁷ Співробітники професійно-технічного училища міста Ізюм розповіли, що окупаційна влада так і не надіслала їм підручників чи навчальних планів до деокупації території. Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», з листопада 2022 р.

⁶⁸ Групове інтерв'ю Human Rights Watch із заступницею директора школи Людмилою Вікторівною, вчителем фізкультури Василем Андрійовичем та вчителькою української мови та літератури Світлоною Леонідівною, Борівська школа №1, 5 листопада 2022 р.

⁶⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Людмилою В. під час групового інтерв'ю з ще двома вчителями, Борівська школа №1, 5 листопада 2022 р.

Російські підручники, що залишилися в українській школі у селищі Борова на Харківщині, 5 листопада 2022 року. Окупаційні органи управління освітою так і не встигли впровадити російську навчальну програму до того, як у вересні 2022 року українські збройні сили провели контрнаступ та звільнили цю територію. (с) 2022 Human Rights Watch

Катування та тиск на вчителів

За словами вчителів, спершу, навесні та влітку 2022 року, окупаційна влада намагалася залучити їх обіцянками платити зарплату та надавати гуманітарну допомогу. Також вони розповіли, що окупаційна влада у Шевченковому та Боровій обіцяла щомісячно платити вчителям 20,000 рублів (200 доларів США) і більше. Це підтверджують копії письмових наказів, які російські війська залишили після відступу.⁷⁰ Але вчителям, з якими спілкувалися представники Human Rights Watch у Харківській області, не відомо про жодний випадок, коли б окупаційна влада фактично виплачувала зарплату вчителям до того, як внаслідок українського контрнаступу російська армія була змушена відійти.⁷¹

⁷⁰ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з трьома вчителями Борівської школи №1, 5 листопада 2022 р.; та групове інтерв'ю з п'ятьма вчителями та працівниками райвідділу освіти в Шевченковому, 6 листопада 2022 р.

⁷¹ Там само.

Водночас вчителі розповідали про тиск, погрози, свавільні затримання та катування з боку окупаційної влади з метою змусити їх брати участь у впровадженні російської системи освіти або підтримувати її. Також станом на грудень 2023 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) зафіксувало 13 випадків, коли російські та окупаційні чиновники свавільно затримували, катували або іншим чином жорстоко поводитися чи погрожували насильством українським керівникам шкіл та вчителям, які відмовлялися викладати за російською системою.⁷² В одному особливо кричущому випадку «директора школи в Херсонській області двічі безпідставно затримували (загалом на 40 днів), весь цей час його били кулаками та ногами, щоб змусити до співпраці».⁷³ У кількох документально підтверджених Human Rights Watch випадках окупаційна влада висилала вчителів, які відмовлялися співпрацювати, на підконтрольну Україні територію.

Напади на цивільних осіб і жорстоке поводження з ними порушують закони війни, а у випадку, наприклад, тортур, можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини. Нанесення тілесних ушкоджень і викрадення вчителів та працівників освіти підпадає під одне з шести визначених ООН серйозних порушень прав дітей в умовах збройного конфлікту — напад на заклади освіти.⁷⁴

Російські війська окупували місто Ізюм у середині березня 2022 року і «провели своєрідну фільтрацію, щоб люди повідомили їм, хто працює вчителем у школі», — згадує вчителька математики та представниця профспілки вчителів Тетяна.⁷⁵ До Тетяни додому прийшов начальник окупаційного відділу освіти з військовими: «Якщо до тебе додому приходять людина з АК-47 і просить прийти до школи, складно [відмовитись]. Але я відмовилася».⁷⁶

⁷² УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р., березень 2024 р.», 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. п. 93 -94, (переглянуто 2 квітня 2024 року).

⁷³ Там само.

⁷⁴ Канцелярія Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань дітей та збройних конфліктів, «Захистіть навчальні заклади та лікарні: Методичні рекомендації щодо Резолюції Ради Безпеки 1998 року», травень 2014 р., <https://childrenandarmedconflict.un.org/publications/AttacksonSchoolsHospitals.pdf>, с. 10-11, (переглянуто 20 березня 2024 р.).

⁷⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

⁷⁶ Там само.

Графіті у класній кімнаті початкової школи в Ізюмі, яку займали російські військові, поки їм не довелося відступити в результаті контрнаступу ЗСУ. Фото зроблене 3 листопада 2022 року. Слово «Зайнято» написано з помилкою, з використанням англійської літери «Z», яка є символом підтримки повномасштабного вторгнення Росії в Україну. (с) 2022 Human Rights Watch

Заступниця директора Борівської школи Людмила розповіла, що під час окупації у 2022 році «співробітники ФСБ [Федеральної служби безпеки] Росії приходили до мене додому і [неодноразово] запитували: "Чому ти не йдеш до нас працювати, чого ти чекаєш?"»⁷⁷ Представники окупаційної адміністрації попередили, що працівники шкіл, які своєчасно не погодяться працювати, будуть позбавлені можливості обіймати посади у сфері освіти в майбутньому. «Чинили психологічний тиск — ви втратите роботу, у вас не буде можливості працювати. Вони нас залякували», — каже Людмила.

За словами директорки дитячого садка в селі Яковенкове Балаклійського району Галини, окупаційна влада вирішила відновити роботу одного дитячого садка в районі, а дитячий садок, де вона працювала, переобладнати під хоспіс для людей похилого

⁷⁷ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з заступницею директора школи Людмилою, вчителем фізкультури Василем та вчителькою української мови та літератури Світланою, Борівська школа №1, 5 листопада 2022 р.

віку.⁷⁸ Наприкінці липня чи на початку серпня 2022 року до неї додому прийшли озброєні представники окупаційної влади та наказали показати їм приміщення дитячого садка. Потім 18 серпня «на мене чекала "Нива" [повнопривідний автомобіль]». Озброєні люди, які «сказали, що вони з народної міліції [працюють на окупаційну адміністрацію]», звинуватили її в тому, що вона забрала комп'ютери з дитячого садка. Напередодні, щоб мати можливість працювати вдома, Галина сказала своїм колегам забрати комп'ютери додому, а також сховала особисті справи учнів. Ці люди забрали її до свого офісу, де інший чоловік натягнув їй на голову мішок і відвіз до (як вона потім дізналася) управління ФСБ, яке російська влада влаштувала у Балаклійському районному відділі міліції. Вона почула фразу офіцера про те, що її допитає особа з військовим прізвиськом «Турист». Її відвели до підвалу та утримували разом із затриманою напередодні директоркою місцевої школи та жінкою, яка працювала в місцевій державній установі.⁷⁹

Наступного дня представники окупаційної влади вислали трьох жінок, але спочатку наказали їм записати компрометувальне відео, тому що, як розповіла Галина, «вони хотіли шантажувати нас. Вони його не оприлюднили, але збиралися використати, якби ми з'явилися в новинах [після того, як виїхали з окупованої території]». Російський офіцер сказав їм: «Я вмикаю телефон, а ви повинні повторити те, що почуєте» на відеокамеру, згадує Галина. «Жінка в телефоні казала, що ненавидить українських силовиків і любить Російську Федерацію. Ми всі троє змушені були це повторити. Мене записували чотири рази, бо їм не подобалося, як я це кажу».

Потім російські посадовці наказали жінкам перейти через лінію фронту на підконтрольну Україні територію. Чоловік Галини забрав її на своїй машині. Органи влади дозволили йому забрати їхнього собаку, але не свою матір. Директорці школи не дозволили взяти чоловіка з собою. Їх супроводжували до передових російських позицій, де співробітник ФСБ сказав їм: «Ви не зможете повернутися. Ми вас розстріляємо». Вони проїхали п'ять кілометрів через лінію зіткнення дорогою «з поваленими деревами та вирвами. Було дуже спекотно. Я відчувала запах мертвих людських тіл». Коли вони дісталися до першого українського блокпоста, поблизу

⁷⁸ За словами Галини, раніше соціальні працівники доглядали за людьми вдома. Групове інтерв'ю Human Rights Watch з трьома вчителями та директором районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

⁷⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Галиною, директоркою дитячого садка в селі Яковенкове, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

почався обстріл. «Я затулила вуха хусткою, щоб не було так голосно. Ми летіли [їхали дуже швидко] до наступного [українського] блокпоста», — розповіла Галина. Вона повернулася додому після звільнення Балаклії українськими військами. Мати її чоловіка вижила.⁸⁰

За повідомленням ЗМІ, вчительку з села Іванівка, що за 100 км на північ від Балаклії, Лідію Тільну під час окупації у 2022 році утримували під вартою протягом 19 днів і катували російські слідчі за те, що вона відмовилася створювати школу під окупаційною владою.⁸¹ Директорка громадської організації розповіла про випадок з її знайомим, вчителем у Херсонській області: «Його сина викрали [влітку 2022 року] та погрожували, що якщо він хоче знову його побачити, то має співпрацювати з Росією».⁸² Коли неповнолітню дитину повернули, родина змогла виїхати на підконтрольну Україні територію.

Перед початком навчального року у вересні 2022 окупаційний «мер» Балаклії відправив свій автомобіль до Інни Мандрики, виконувачки обов'язків директора школи №5, щоб привезти її до свого кабінету. Він сказав їй: «"Ти будеш директоркою". Я сказала: "Ні", а він відповів: "Ти мене погано знаєш. Ти будеш директоркою"». Вона відмовилася.⁸³ Вчителька з Шевченкового, яка згодом виїхала на підконтрольну Україні територію, розповіла: «До мене додому прийшли чоловіки та наказали мені з'явитися до їхнього директора. Він сказав, що якщо я не погоджусь розпочати роботу у навчальному році, то піду на два дні на "підвал"».⁸⁴ Вчитель фізкультури з села Василенкове розповів, що озброєні представники окупаційної влади «прийшли до мене додому, поклали на стіл пістолет і сказали: "Друже, чому ти не сказав нам, що твоя дружина — директорка школи?"».⁸⁵ Він відповів, що його дружина поїхала до Харкова. Зрештою їм обом вдалося виїхати.

⁸⁰ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з вчителями та працівниками районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

⁸¹ Жанна Безп'ятчук та Софія Беттіза, «Війна в Україні: Тортури за відмову викладати російською мовою», BBC News, 1 жовтня 2022 р., <https://www.bbc.com/news/world-europe-63037713> (переглянуто 22 серпня 2023 р.).

⁸² Інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою «Освіторія Хаб» Ярославою Мозговою, Київ, 1 листопада 2022 р.

⁸³ Інтерв'ю Human Rights Watch з Інною Мандрикою, Балаклійська школа №5, 7 листопада 2022 р.

⁸⁴ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

⁸⁵ Росіяни планували переобладнати місцевий дитячий садок під школу, оскільки російська армія використовувала сільську школу як базу і склад боєприпасів. Він вибухнув під час обстрілу українськими військами в травні. Інтерв'ю Human Rights Watch з працівниками школи у Василенковому, 6 листопада 2022 р.

Директор школи в селі Борівське Віталій Чернов розповів, як російські силовики катували його за відмову передати інформацію про школу.⁸⁶ Чернов розповів Human Rights Watch, що сховав комп'ютери та шкільні документи, але 2 вересня 2022 року — «на річницю мого весілля», як він згадував, — він побачив, як «шестеро чоловіків у балаклавах заштовхували мого сина в квартиру». Вони наказали Чернову віддати «всі шкільні документи», конфіскували його ноутбук та інші пристрої та відвезли до Куп'янська, де утримували протягом трьох днів у невеликому подвір'ї місцевого СІЗО просто неба. На третій день його завели всередину, де співробітник ФСБ прикріпив електричні клєми до мізинців Чернова і протягом 30 хвилин застосовував до нього електрошок — як він дізнався, цей метод тортур називають «телефон».⁸⁷ Чернов розповів:

Він неодноразово запитував про зниклі документи зі школи, а я відповідав, що не знаю, що сталося. Потім він сказав, що якщо я хочу повернутися додому, то маю надати їм «якусь значущу інформацію» — якщо не про документи, то про людей з Борівського, які служили в українській армії, погано висловлювалися про Росію або ховали зброю. Я казав, що я не дуже комунікабельний, мало виходжу з дому... «Чи тобі є що нам розповісти?». Голос у нього був роздратований, і саме тоді мене вперше вдарило електричним струмом.⁸⁸

Перед тим, як наказати конвоїрам вивести Чернова, слідчий пригрозив: «Якщо не заговориш, будемо робити ці процедури до кінця спецоперації». Конвоїри перевели Чернова до переповненої камери всередині будівлі. За словами Чернова, він провів там ніч і ще три дні, а на другий день ув'язнення в цій камері його знову катували.⁸⁹ Рятуючись від обстрілів під час українського контрнаступу, російські тюремники кинули затриманих замкненими у своїх камерах. Чоловікам з однієї камери вдалося вилізти через вікно та допомогти Чернову та іншим втекти.

⁸⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором школи в Борівському Віталієм Черновим, 6 листопада 2022 р.

⁸⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором школи в Борівському Віталієм Черновим, 6 листопада 2022 р.

⁸⁸ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором школи в Борівському Віталієм Черновим, 6 листопада 2022 р.

⁸⁹ Там само.

Директор української школи Віталій Чернов у власному помешканні, 6 листопада 2022 року. Російські силовики утримували Чернова, жорстоко поводитися з ним і піддавали тортурам, зокрема із застосуванням електричного струму, через те, що він відмовився передати окупаційній владі шкільну документацію. (с) 2022 Human Rights Watch

У цій камері просто неба у відділку поліції міста Куп'янськ на Харківщині російська окупаційна влада утримувала українців, серед яких були й працівники освіти. Фото зроблене 7 листопада 2022 року. © 2022 Human Rights Watch

Покарання за дистанційне навчання в українській школі на окупованих територіях

Російська влада та її поплічники переслідують вчителів за участь в українських програмах дистанційного навчання та застосовують до них репресії. Попри це, на початку 2023-24 навчального року близько 80,000 українських дітей на окупованих Росією територіях скористалися своїм правом здобувати освіту за українською навчальною програмою онлайн, наражаючись на небезпеку переслідувань з боку окупаційної влади проти них та їхніх родин.⁹⁰

За словами Аліни, вчительки англійської мови з Рубіжного Луганської області, окупаційна влада вимагає від українських дітей відвідувати школу особисто і попереджає батьків, що їхні діти не повинні вчитися в українських школах дистанційно.⁹¹ Згідно з інформацією представника гуманітарної освіти, в одному з випадків учень із Запорізької області написав своєму вчителю української мови, що окупаційна влада «дізналася, що я навчаюся [за українською програмою онлайн], і забрала мого батька, тому я маю припинити навчання».⁹² «Вони ходять по домівках, щоб переконатися, що діти навчаються в російських школах», — сказав посадовець. ООН заявила, що російська влада затримала вчительку в Запоріжжі на два дні за те, що вона викладала українську програму онлайн, погрожувала застосувати до неї тортури та завдати шкоди її батькові, тиснула на неї, щоб вона підписала зобов'язання не займатися викладацькою діяльністю, і заявила, що після звільнення стежитиме за всіма її електронними пристроями.⁹³

У Маріуполі окупаційна влада «перевіряє, щоб кожна дитина ходила до школи, та не відвідувала українську школу онлайн. Домашнє навчання заборонено. «Вони дивляться, чи бодай не відвідує ваша дитина українську школу онлайн на вихідних.

⁹⁰ Віталій Шевченко, «Війна в Україні: до школи під російськими обстрілами», моніторинг BBC, 31 серпня 2023 р., <https://www.bbc.com/news/world-europe-66668091> (переглянуто з вересня 2023 р.). У червні 2024 року у відповіді на лист Human Rights Watch Міністерство освіти і науки України зазначило, що 62,436 дітей «з тимчасово окупованих територій, отримують освітні послуги [дистанційно в українських] закладах загальної середньої освіти». Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Шашківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch.

⁹¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Аліною, Київ, 2 листопада 2022 р.

⁹² Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Маргаритою Римаренко, освітній кластер Save the Children, 1 листопада 2022 р.

⁹³ УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р., березень 2024 р.», 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. п. 126, (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

Якщо так, ви можете бути позбавлені батьківських прав», - каже очільниця громадської організації онлайн-освіти Ярослава Мозгова.⁹⁴

Вона розповіла, що у Мелітополі окупаційна влада затримала вчительку за участь в українській онлайн-програмі для керівників освітніх закладів.⁹⁵ Якщо дитина не відвідує російську школу у Мелітополі, її родині загрожує штраф у розмірі 40,000 рублів (402 дол. США) «або їм погрожують забрати дітей», — розповіла викладачка професійно-технічного училища Ганна Бут, якій вдалося виїхати з Мелітополя.⁹⁶ Як повідомили знайомі Бут з Мелітополя, окупаційна влада «ходить по школах, змушуючи учнів видаляти свої облікові записи на сайтах, де викладені відеоролики з [української школи] та домашні завдання». Деякі чиновники змушували їх написати заяви з наступним змістом: «Я пішов з української школи і буду ходити в російську».

Знайому Бут, вчительку першого класу, окупаційна влада допитувала «за те, що вона викладала українську програму онлайн». Вона розповіла, що після допиту представники влади конфіскували у вчительки комп'ютер і телефон. Бут також знає дві родини, де діти відвідували уроки української мови онлайн, але боялись, що їх викриють.⁹⁷ Одна з цих двох сімей «не виходила на вулицю з донькою шкільного віку протягом восьми місяців, тому що дуже боялася блокпостів, де [окупаційна влада] могла змусити дитину піти до російської школи або обшукати її телефон і знайти повідомлення про [українську] школу⁹⁸».

Попри значні ризики, українські освітяни продовжували працювати на окупованих територіях. Влітку 2022 року заступниця директора школи в тодішній окупованій Балаклії Інна таємно працювала у своєму підвалі над навчальними планами школи, які були необхідні для початку навчального року і які можна було б використовувати для дистанційного навчання.⁹⁹ Вона завантажила плани на свій телефон, щоб надіслати їх директору школи, яка знаходилась на підконтрольній Україні території. В той момент в

⁹⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою «Освіторія Хаб» Ярославою Мозговою, Київ, 1 листопада 2022 р.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

⁹⁷ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Інною під час групового інтерв'ю за участю двох інших вчителів і директора районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

її мікрорайоні «Лагеря» на околицях Балаклії не було зв'язку. Вона розповідає, що поїхала на велосипеді через російські блокпости до центру міста, де можна було піднятися на верхній поверх дев'ятиповерхового будинку та піймати мобільний зв'язок.

Росіяни на блокпостах усіх перевіряли. Документи були в моєму телефоні, тому мені довелося сховати його в спідню білизну. Вони мене обшукували. Якби вони його знайшли, мене б забрали «на підвал». Мені вдалося надіслати документи директору, і школа розпочала новий навчальний рік.¹⁰⁰

На окупованих територіях може не бути можливості навчитися за українською освітньою програмою, навіть якщо українські вчителі готові ризикувати життям заради її викладання, а діти мають пристрої та доступ до інтернету. Наприклад, російська окупаційна влада в Маріуполі заблокувала доступ до українських платформ онлайн-освіти. Про це повідомив вчитель, чиї колишні учні все ще залишаються там.¹⁰¹

Українська вчителька, яка втекла з окупованого району Запорізької області та продовжує проводити онлайн-уроки для дітей, розповіла в інтерв'ю одному з новинних видань, що її учням доводиться ховатися від окупаційної влади.¹⁰² Як розповідає вчителька, один учень пів року майже не виходив з дому, а інший хлопчик кожного дня виходив з рюкзаком, ніби йшов до російської школи, але насправді йшов до родича, щоб навчатися за українською програмою онлайн.¹⁰³ Учень 5 класу потребував допомоги психолога через «нервовий зрив» у другому семестрі 2022-23 навчального року після того, як російська вчителька дізналася, що він навчається за українською програмою онлайн, і повідомила про це окупаційну поліцію.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Інтерв'ю Human Rights Watch з Інною під час групового інтерв'ю за участю двох інших вчителів і директора районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

¹⁰¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

¹⁰² Анастасія Воробйова, «Як українські вчителі підпільно навчають наших дітей в окупації», ZN.UA, 23 жовтня 2023 р., <https://zn.ua/ukr/amp/EDUCATION/jak-ukrajinski-vchiteli-pidpilno-navchajut-nashikh-ditej-v-okupatsiji.html> (переглянуто 2 січня 2024 р.).

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

Застосування тиску щодо батьків школярів

Окупаційна влада накладала штрафи на батьків, які не віддали своїх дітей до підконтрольних Росії шкіл, навіть якщо їхні діти навчалися в українських школах дистанційно, що в будь-якому випадку заборонено. За словами вчителів, у Балаклії окупаційна влада створила районні «вуличні комітети» (*уличками*) та призначила представників, які мають виконувати роль посередників між мешканцями та владою.¹⁰⁵ Цим комітетам було доручено інформувати батьків про наслідки для сімей, які не віддадуть своїх дітей до «російської школи». «У деяких випадках вони приходили до кожної оселі та казали, що або ви подаєте документи до школи, або ми відвеземо ваших дітей до [російського міста] Белгорода [на навчання], — розповіла вчителька, — Вони поширювали чутки, щоб залякати людей».¹⁰⁶

Експерт з питань освіти української неурядової правозахисної організації ZMINA дізнався про п'ять випадків, що сталися у Бердянську Запорізькій області, коли окупаційна влада накладала штрафи на батьків, чиї діти не ходили до школи, хоча й навчалися вдома.¹⁰⁷ У жовтні 2022 року окупаційна влада затримала чоловіка з села поблизу Нової Каховки Херсонської області через те, що він не віддав свою доньку до російської школи, повідомляє Amnesty International.¹⁰⁸ За даними звіту, його тримали під вартою шість днів, і він розповів, що «били мене лише один день».

Як повідомила викладачка Мелітопольського професійного аграрного ліцею Ганна Бут, яка змогла виїхати з Мелітополя та продовжує підтримувати зв'язок зі своїми колишніми колегами, «один [колишній колега] отримав СМС: «Якщо ти не відправиш своїх дітей [до школи], ми змусимо тебе піти в російську армію»».¹⁰⁹

¹⁰⁵ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з трьома вчителями та директором районного відділу освіти, Шевченкове, 7 листопада 2022 р.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ «Зброя сповільненої дії: як Росія використовує освіту проти українських дітей», конференція ZMINA, 7 квітня 2023 р. <https://zmina.ua/en/event-en/delay-action-weapon-how-russia-uses-education-against-ukrainian-children/> (переглянуто 3 червня 2024 р.).

¹⁰⁸ «Україна/Росія: Новий підручник історії є кричущою спробою вести незаконну пропаганду школярам у Росії та в окупованих Росією регіонах України», пресреліз Amnesty International, 1 вересня 2023 р., <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/09/ukraine-russia-new-history-textbook-is-a-blatant-attempt-to-unlawfully-indoctrinate-school-children-in-russia-and-russian-occupied-ukrainian-territories/> (3 вересня 2023 р.).

¹⁰⁹ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

Вчителька з Шевченкового Ольга згадує, що окупаційна влада пропонувала батькам дітей шкільного віку безкоштовні шкільні рюкзаки, а також одноразові виплати в розмірі 10,000 рублів (100 дол. США) за зарахування дітей до школи, але також і погрожувала їм.¹¹⁰ Деякі батьки розповідали їй, що де-факто влада попередила їх: «Якщо не віддасте дітей до школи, їх віддадуть до дитячого будинку».¹¹¹ Вчителька з окупованого регіону Запорізької області розповіла українському новинному сайту, що окупаційна влада пропонувала платити щомісяця 4,000 рублів (44 дол. США) сім'ям, діти яких відвідували російські школи, тоді як учні, які навчалися за українською програмою дистанційно вдома, боялися, що на них донесуть окупантам.¹¹²

Українські батьки продовжують стикатися з тиском зі сторони окупаційної влади щодо освіти своїх дітей. За наявними даними, наприклад, в окупованому Токмаку батьків примушували на початку 2023 навчального року «вимагати» для своїх дітей можливості відвідувати російські школи.¹¹³ ООН також повідомила про випадки в Запорізькій і Херсонській областях, коли російська влада погрожувала батькам, що забере їхніх дітей, якщо вони не підуть до російських шкіл, а також про перевірки російськими силовиками мобільних телефонів на наявність українських додатків для онлайн-освіти.¹¹⁴

Перерване навчання під час окупації

Протягом 2022-23 навчального року багато дітей, які живуть під російською окупацією, майже або зовсім не здобували освіти за російською програмою, навіть попри те, що російська влада заборонила навчання в українських школах. За словами вчительки, яка виїхала на Західну Україну, у Мелітополі, де до окупації було п'ять професійно-

¹¹⁰ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

¹¹¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з колишньою директоркою Семенівської гімназії Ольгою під час групового інтерв'ю з п'ятьма вчителями та працівниками освіти в Шевченковому, 6 листопада 2022 р.

¹¹² Анастасія Воробйова, «Як українські вчителі підпільно навчають наших дітей в окупації», ZN.UA, 23 жовтня 2023 р., <https://zn.ua/ukr/amp/EDUCATION/jak-ukrajinski-vchiteli-pidpilno-navchajut-nashikh-ditej-v-okupatsiji.html> (переглянуто 2 січня 2024 р.).

¹¹³ «Росіяни на ТОТ Запоріжчини почали витискати українську мову зі шкільної програми нібито у відповідь на скарги мешканців», пресреліз Центру журналістських розслідувань, 26 вересня 2023 р., <https://investigator.org.ua/ua/news-2/258857/> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

¹¹⁴ УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р., березень 2024 р.», 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. п. 134, (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

технічних училищ, російська влада створила єдине ПТУ на базі училища №16.¹¹⁵ Лише двоє з 70 вчителів її колишнього навчального закладу погодилися працювати під окупаційною владою, «тож наприкінці 2022 року вчителі фізкультури викладали п'ять предметів».¹¹⁶

У Шевченковому до повномасштабного вторгнення в 11 школах навчалось 1,600 учнів, але згідно з документами, що залишилися після відступу російських військ у вересні 2022 року, до «російських» шкіл було зараховано лише 60 дітей, і навіть у цьому випадку, за словами місцевих вчителів, бракувало персоналу для проведення занять.¹¹⁷ «Вони відкрили школу під російський гімн 1 вересня, але це було лише шоу, [щоб] створити видимість того, що там щось працює», — сказала вчителька.¹¹⁸

За словами Аліни, вчительки англійської мови, яка виїхала до Києва, у Рубіжному Луганської області у 2022-2023 навчальному році російська окупаційна влада відкрила лише одну з 11 шкіл.¹¹⁹ Вона розповіла, що в школі не було води, світла та інтернету, а заняття проводилися один раз на тиждень. Аліна та її колеги бачили в соціальних мережах відео, на якому новопризначена директорка школи вихваляє російську владу:

В одному відео російські солдати заносять до школи парти та стільці, а вона каже: "Слава Богу, нам привезли меблі!". Ми так засмутилися, коли побачили це. У нас [у школі, раніше] були ноутбуки, меблі, все. Тепер залишилися тільки розбиті вікна, і ти радієш кільком партам?¹²⁰

За оцінками українських експертів станом на квітень 2023 року на окупованих Росією територіях перебувало мільйон українських дітей шкільного віку.¹²¹ Значно менша їх

¹¹⁵ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

¹¹⁶ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

¹¹⁷ Окупаційна влада перетворила Шевченківську та Новомиколаївську середні школи (ліцеї) на звичайні школи, де навчалось 60 дітей. Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями у Шевченковому, 6 листопада 2022 р.

¹¹⁸ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою Ольгою під час групового інтерв'ю із чотирма іншими вчителями у селищі Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

¹¹⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 2 листопада 2022 р.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ «Зброя сповільненої дії: як Росія використовує освіту проти українських дітей», конференція ZMINA, 7 квітня 2023 р. <https://zmina.ua/en/event-en/delay-action-weapon-how-russia-uses-education-against-ukrainian-children/> (переглянуто 29 травня 2024 р.). Також, згідно з інформацією, наданою Human Rights Watch Міністерством освіти і науки України,

кількість зареєструвалась для навчання в 2022-2023 навчальному році: згідно з твердженнями Росії 160,000 у так званій «ДНР», 105,000 у так званій «ЛНР», 18,000 в окупованій на той час території Херсонської області та 16,000 в окупованій на той час території Харківської області.¹²² Навіть ці цифри могли бути перебільшеними, оскільки російські чиновники явно прагнули створити образ швидкого, масштабного та успішного захоплення сфери освіти на нещодавно окупованих українських територіях. 5 серпня 2022 року окупаційна влада Херсонської області заявила, що 645 вчителів «добровільно зголосилися працювати» та будуть навчати 10,740 учнів.¹²³ До 1 вересня російські ЗМІ та окупаційні чиновники стверджували, що 800 вчителів вже пройшли переатестацію для викладання за російською програмою і що 18,000 учнів розпочали навчальний рік.¹²⁴

Українській владі, яка планує відновити освіту на колишніх окупованих територіях, можуть знадобитися програми для оцінки знань та проведення уроків, адаптованих не лише для тих дітей, які навчалися за російською програмою, а й для тих, хто взагалі не мав можливості навчатися за часів окупації.

понад 62,400 українських дітей на окупованих територіях продовжують навчатися в українських закладах середньої освіти дистанційно (лист заступника міністра освіти і науки Андрія Сташківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., в архіві Human Rights Watch).

¹²² Див. відповідно: «У ДНР розповіли про готовність шкіл і вишів до нового навчального року» (В ДНР рассказали о готовности школ и вузов к новому учебному году), TASS, 23 серпня 2022 р., <https://tass.ru/obschestvo/15542887> (переглянуто 24 березня 2024 р.); «Школи ДНР і ЛНР 1 вересня почнуть навчання у змішаному форматі», (Школы ДНР и ЛНР 1 сентября начнут обучение в смешанном формате), TASS, 25 серпня 2022 р., <https://tass.ru/obschestvo/15558081> (переглянуто 24 березня 2024 р.); Телеграм-канал окупаційної влади Херсона, 1 вересня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3103 (переглянуто 24 березня 2024 р.); та «У харківські школи повернуть російську мову та збережуть українську» (В харьковские школы вернут русский язык и сохранят украинский), РИА Новости, 29 серпня 2022 р., <https://ria.ru/20220829/shkoly-1812989184.html> (переглянуто 24 березня 2024 р.).

¹²³ «З 1 серпня школи Херсонської області розпочали набір учнів на очну форму навчання» (С 1 августа школы Херсонской области начали набор учащихся для обучения на очной основе), Kherson.Life, 8 серпня 2022 р., <https://kherson.life/kherson/s-01-avgusta-shkoly-hersonskoj-oblasti-nachali-nabor-uchashihhsya-dlya-obucheniya-na-ochnoj-osnove/> (переглянуто 23 березня 2024 р.).

¹²⁴ Допис у Telegram з акаунту ТАСС від 1 вересня 2022 р., https://t.me/tass_agency/153342 (переглянуто 23 березня 2024 р.); допис у Telegram з Telegram-каналу херсонської окупаційної влади, «Діти Херсонщини пішли до школи 1 вересня» (Дети Херсонской области пошли в школу 1 сентября), 1 вересня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/3099 (переглянуто 23 березня 2024 р.).

II. Колабораціонізм у сфері освіти

Як вже зазначалося, незначна меншість українських викладачів на Харківщині погодилися працювати під окупаційною владою. Кілька вчителів розповіли Human Rights Watch про деяких співробітників їхніх шкіл, які співпрацювали з окупаційною владою та потім втекли до Росії після звільнення території українськими збройними силами.¹²⁵ За даними голови профспілки вчителів міста Ізюм, 30 з приблизно 700 вчителів дев'яти шкіл, які працювали до вторгнення, згодом підозрювались у співпраці з окупаційною владою.¹²⁶ За даними тодішнього очільника обласного департаменту освіти в одній зі шкіл Куп'янська 81 з 82 вчителів пішли на співпрацю з окупаційною владою, що є найвищим показником у Харківській області.¹²⁷

Human Rights Watch занепокоєна тим, що прагнення української влади покарати колабораціоністів у сфері освіти не завжди відповідають вимогам міжнародного права.

Фільтрація та переслідування працівників освіти в Україні

На початку березня 2022 року Україна запровадила кримінальну відповідальність за колабораціонізм у воєнний час, ухваливши зміни до Кримінального кодексу.¹²⁸ Зміни передбачають заборону дій, «спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти», а також «пропаганду в закладах освіти [...] з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утворенню тимчасової окупації..., [або] уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України». За це передбачено покарання у вигляді громадських робіт на строк від двох років до трьох років позбавлення волі та

¹²⁵ Серед них — призначений окупантами директор школи №11 в Ізюмі, а також керівники районних відділів освіти в Куп'янську та Балаклії. Останній вивіз 25 дітей до «літнього табору» в Геленджіку (Росія), з яких лише половина повернулися до своїх родин. Інтерв'ю Human Rights Watch з працівниками шкіл м. Ізюм, 3 листопада 2022 р., м. Балаклія, 7 листопада 2022 р. та м. Харків, 4 листопада 2022 р.

¹²⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

¹²⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹²⁸ Згідно із законодавством, колаборантам також заборонено обіймати державні посади. Див. Бібліотека Конгресу США, «Україна: За новими законами передбачена кримінальна відповідальність за співпрацю з державою-агресором», (4 квітня 2022 р.), <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2022-04-04/ukraine-new-laws-criminalize-collaboration-with-an-aggressor-state/> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років.¹²⁹

За наданими Human Rights Watch Моніторинговою місією ООН з прав людини в Україні даними, станом на 15 березня 2024 року українські суди ухвалили 1168 вироків у кримінальних справах за звинуваченням у «колабораціонізмі» за статтю 111-1 Кримінального кодексу України.¹³⁰ З цієї кількості обвинувальні вирoki були винесені 35 директорам шкіл або їхнім заступникам, представникам адміністрації університетів та працівникам «відділів освіти» на окупованій території за «впровадження освітніх стандартів Російської Федерації» або «пропаганду в освітніх установах».¹³¹ Майже в половині цих справ обвинувачені були засуджені заочно. Усім заборонили обіймати певні посади, а більшість з них були засуджені до позбавлення волі на строк від 1 до 10 років.¹³²

Директор Харківського обласного департаменту науки та освіти повідомив Human Rights Watch, що згідно з інструкцією Міністерства освіти і науки, якої немає у відкритому доступі, закон поширюється на працівників освітніх закладів у трьох випадках: «якщо вони почали викладати за російською програмою, якщо вони брали участь у навчальних курсах на території Росії або в будь-яких навчальних заходах, що проводили росіяни, або якщо вони підписали угоду про співпрацю з окупаційною владою».¹³³

Проте в листі, надісланому Міністерством освіти і науки керівникам закладів освіти та районних і обласних адміністрацій у вересні 2022 року, який Human Rights Watch має у розпорядженні, викладено ширший і жорсткіший підхід. Лист попереджає працівників освіти, що «зрада власної держави та співпраця з окупантами є кримінальними

¹²⁹ Закон України № 2108-IX, 3 березня 2022 р., Кримінальний кодекс, ст. 111-1(3); переклад англійською мовою — ZMINA та ін., *Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: аналіз чинного законодавства, практика його застосування та пропозиції щодо внесення змін*, без дати, (Київ, ZMINA 2022), https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/12/zvit_zmina_eng-1.pdf (переглянуто 1 вересня 2023 р.).

¹³⁰ За даними, наданими Human Rights Watch Моніторинговою місією ООН з прав людини в Україні за результатами аналізу інформації з Єдиного державного реєстру судових рішень України. Детальніше див., наприклад, УВКБ ООН, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. — 31 грудня 2023 р.», 20 березня 2024 р., <https://ukraine.un.org/en/264057-human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath>, п. 126, (переглянуто 2 квітня 2024 р.).

¹³¹ Там само.

¹³² Там само.

¹³³ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

злочинами і тягнуть на жорстке покарання».¹³⁴ У листі наголошено, що робота на будь-якій управлінській, викладацькій або дослідницькій посаді при окупаційній владі є «категорично неприйнятною». Хоча «масштаби та наслідки такої поведінки» будуть розглядатися судом при визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку, в листі зазначено, що «очевидність складу злочину не викликає сумнівів» щодо цих дій.

У листі визначено, що слід вважати «колабораціонізмом», зокрема, це «участь в освітньому процесі в так званих закладах освіти під орудою окупаційної влади» та «впровадження стандартів освіти держави-агресора». У ньому зазначено, що звинувачення в таких діях повинні бути підтверджені конкретними фактами, задокументованими за результатами офіційного розслідування. У листі міститься посилання на Методичні рекомендації Національного агентства з питань запобігання корупції щодо визначення випадків колабораціонізму. Проте, у методичних рекомендаціях, з якими ознайомила Human Rights Watch, колабораціонізм трактується як загальне правопорушення, не визначаючи конкретних критеріїв, за якими дії вважатимуться злочином.¹³⁵

Українські правоохоронні органи також застосовують широкий підхід до визначення поняття «колабораціонізм» та притягнення до відповідальності за нього, зокрема, вчителів і професорів, підозрюваних у виправданні російської агресії або поширенні проросійської пропаганди серед учнів.¹³⁶ За отриманою від працівника сфери гуманітарної освіти в Житомирі інформацією, був «один випадок, коли вчительку притягнули до відповідальності за колабораціонізм за "поширення російських

¹³⁴ Лист № 1/10976-22 від 20 вересня 2022 р., підписаний тодішнім Міністром освіти України Сергієм Шкарлетом, не був у відкритому доступі на момент, коли респонденти Human Rights Watch посилалися на нього під час інтерв'ю. Пізніше Human Rights Watch отримала копію цього листа. На момент написання цього звіту лист був у вільному доступі, щоправда, не на сайті міністерства, а за цим посиланням: Лист Міністра освіти і науки України Сергія Шкарлета керівникам закладів фахової передвищої, вищої освіти усіх форм власності та сфер управління, департаментам (управлінням) освіти і науки Київської міської, обласних військових (військово-цивільних) адміністрацій, 20 вересня 2022 року, https://dnu.dp.ua/docs/Lyst_MON_Kolaboracia.pdf (переглянуто 18 вересня 2023 р.).

¹³⁵ З Методичними рекомендаціями можна ознайомитися на веб-сайті НАЗК: Національне агентство з питань запобігання корупції, «Методичні рекомендації щодо роботи з виявлення фактів колабораційної діяльності», травень 2022 р., https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/6717955817698632004_.pdf (переглянуто 29 травня 2024 р.).

¹³⁶ Поліна Горlach, «У Києві викладачка вишу виправдовувала вторгнення Росії: їй загрожує три роки за ґратами», Суспільне, 30 серпня 2023 р., <https://susplne.media/562193-u-kievi-suditimut-universitetsku-vikladacku-za-vipravdannaprosijskoi-agresii/> (переглянуто 30 серпня 2023 р.); Служба безпеки України, «СБУ затримала двох проросійських агітаторів, один із яких є колишнім учителем київського ліцею», 21 липня 2023 р., <https://ssu.gov.ua/en/novyny/sbu-zatrymala-dvokh-prorosiiyskykh-ahitatoriv-odyn-iz-yakyyh-ye-kolyshnim-uchytelem-kyivskoho-litseiu> (переглянуто 3 квітня 2023 р.).

наративів"». ¹³⁷ У кількох випадках суди взяли до уваги каяття людей, які визнали свою провину, і заборонили їм обіймати державні посади протягом 10 або 13 років, але не засудили їх до ув'язнення. ¹³⁸

У період з травня 2022 року по серпень 2023 року Human Rights Watch нарахувала 293 кримінальних проваджень за цим законом, з яких лише 9 були порушені проти працівників освіти. ¹³⁹ Їм було призначено покарання від штрафів до п'яти років позбавлення волі. У всіх зафіксованих випадках вони отримали заборону працювати у сфері освіти на строк від 10 до 15 років. Усі засуджені були керівниками або заступниками керівників навчальних закладів або працювали в управліннях освіти при окупаційній владі. Серед звинувачень зазначалися «організація освітнього процесу в умовах окупації», «впровадження російської навчальної програми» та «поширення проросійської пропаганди».

Наприклад, в одному випадку вчительку засудили до штрафу, трьох років позбавлення волі та заборони на 15 років працювати у сфері освіти за те, що вона за сумісництвом виконувала обов'язки директора ліцею. Суд визнав, що її не примушували зайняти цю посаду, але не надав аргументованих підстав для спростування її тверджень у суді про те, що вона відчувала загрозу з боку російських військових і вважала, що не мала іншого вибору, окрім як зайняти цю посаду заради захисту дітей. Лише у трьох з дев'яти справ обвинувачені були присутні в залі суду, двоє з них визнали свою провину заради пом'якшення вироку; чотири інші справи були розглянуті заочно, а дві — у режимі відеоконференції.

Українські організації громадянського суспільства висловили занепокоєння щодо повторного кримінального переслідування (притягнення до кримінальної відповідальності вдруге за той же злочин), неспівмірності покарань, а також покарань за

¹³⁷ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Маргаритою Римаренко, освітній кластер Save the Children, 1 листопада 2022 р.

¹³⁸ Ольга Журавель, «Україна: як на Дніпропетровщині судять колаборантів», JusticeInfo.net, 3 січня 2023 р., <https://www.justiceinfo.net/en/111767-ukraine-collaborators-tried-dnipropetrovsk.html> (переглянуто 2 серпня 2023 р.).

¹³⁹ Human Rights Watch тримає ці справи на контролі. Було порушено ще багато кримінальних справ. Див. Олег Савичук, «Деокуповані та окуповані. Як уряд працює на звільнених територіях і що дозволено на тимчасово окупованих територіях», аналітичний матеріал «Центру спільних дій», 1 лютого 2023 р., <https://centreua.org/en/analysis/deoccupied-and-occupied-how-the-government-works-with-liberated-territories-and-what-is-allowed-on-the-temporarily-occupied-territories/> (переглянуто 20 березня 2024 р.). Станом на листопад 2022 року українська влада притягнула до відповідальності за колабораціонізм близько 1350 осіб.

дії, які не є свідченням підтримки збройної агресії Росії проти України.¹⁴⁰ Український освітній омбудсмен повідомив Human Rights Watch, що у законі має бути чіткіше розмежування між тим, «коли люди роблять це добровільно, а коли — під тиском».¹⁴¹ Його офіс «отримав багато запитань від вчителів» щодо законодавства про колабораціонізм. Він зазначив, що «я можу лише порадити їм збирати докази того, що вони могли зазнати тиску з боку окупантів».

У попередньому розділі йшлося про те, що в деяких випадках окупаційна влада застосовувала погрози та насильство, щоб змусити педагогів працювати в школах. Деякі вчителі також працювали в умовах окупації, щоб забезпечити себе предметами першої необхідності. Розповідає викладачка професійно-технічного училища в Ізюмі:

Два місяці [березень і квітень 2022 року] у нас не було зовсім нічого. Люди гинули, займаючись садівництвом на своїх підвір'ях, щоб виростити якусь їжу. Мій сусід загинув від касетної бомби. Хліба не було. Ми збирали дощову воду, щоб помитися. Я думаю, що росіяни зробили це навмисно, аби змусити людей йти працювати, щоб здобути їжу. У другій половині травня нам почали давати харчові продукти за прибирання [школи], але з дуже великими затримками.¹⁴²

Вчителі з Харківської та Луганської областей розповіли, що російська влада видавала гуманітарну допомогу — стакан рису, стакан борошна, консервованій тунець і м'ясні консерви — за прибирання шкіл, які військові використовували як казарми, а також за перенесення тіл загиблих і риття могил.¹⁴³

¹⁴⁰ Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: аналіз чинного законодавства, практика його застосування та пропозиції щодо внесення змін, Zmina та ін., а також див. Ігор Бурдига, «Проблеми українського законодавства про колабораціонізм у воєнний час», Opendemocracy, 16 серпня 2003 р., <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-kherson-wartime-collaboration-law-problems-amendments/> (переглянуто 2 вересня 2023 р.).

¹⁴¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Всі цитати та інша інформація в цьому розділі взяті з цього інтерв'ю.

¹⁴² Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», 3 листопада 2022 р.

¹⁴³ Інтерв'ю Human Rights Watch з денним сторожем школи №11 в Ізюмі Іриною, 3 листопада 2022 р.; групове інтерв'ю з учителями та педагогічним колективом, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.; та з вчителькою англійської мови Аліною з Рубіжного, Київ, 2 листопада 2022 р.

У законі про боротьбу з колабораціонізмом також не розрізняють вчителів, які погодилися викладати такі предмети, як «фізика та математика», що «не мають ідеологічної складової», на відміну від «історії, яку викладають в російському стилі», зазначив український освітній омбудсмен.¹⁴⁴ Йому відомо про неправдиві обвинувачення у колабораціонізмі, що «порушують права [вчителів]».

Голова Харківської обласної профспілки вчителів сказала, що вірить у те, що «у вчителів, які не мали іншого виходу, які були під прицілами автоматів, не має буде проблем».¹⁴⁵ Ректор Маріупольського державного університету, який виїхав з міста, також вважає, що переслідуватимуть лише викладачів, «які перейшли на бік окупаційної влади за власним бажанням і сприяли впровадженню російської системи освіти».¹⁴⁶

Втім, працівники професійно-технічного училища в Харківській області розповіли, що їхнього колегу, який «не робив нічого проти України», але з прагматичних мотивів співпрацював з окупаційною владою, затримали на три тижні для «фільтрації», коли Україна звільнила ці території.¹⁴⁷ Коли їхній район потрапив під окупацію, колектив обрав цього колегу на посаду в.о. директора, «щоб він представляв нас у відносинах з окупаційною владою, запобігав мародерству і контролював процес, щоб ми могли отримувати гуманітарну допомогу». Російська влада відправила його до Белгорода в Росію, де його «возили по різних професійно-технічних училищах і надавали навчальні матеріали», які, за словами співробітників, так і не були використані. Вчителі з Борової розповіли, що шестеро педагогів письмово погодилися працювати з окупаційною владою. Вони також пройшли через фільтрацію СБУ і згодом були звільнені з-під варти.¹⁴⁸

Фільтрація — це обов'язкова перевірка на благонадійність, застосування якої суворо обмежене як винятковий крайній захід відповідно до норм міжнародного права. У

¹⁴⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Всі цитати та інша інформація в цьому розділі взяті з цього інтерв'ю.

¹⁴⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з головою Харківської обласної організації профспілки працівників освіти і науки України Лідією Дулуб, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹⁴⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з ректором Маріупольського державного університету Миколою Трофименком, Київ, 31 жовтня 2022 р.

¹⁴⁷ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», 3 листопада 2022 р.

¹⁴⁸ Вчителі підписали контракти не з місцевою окупаційною владою, а з департаментом уряду Російської Федерації. Групове інтерв'ю Human Rights Watch з заступницею директора школи Людмилою Вікторівною, вчителем фізкультури Василем Андрійовичем та вчителькою української мови та літератури Світланою Леонідівною, Борівська школа №1, 5 листопада 2022 р.

законах війни прямо не йдеться про колабораціонізм у воєнний час, але вони вимагають від окупаційної влади сприяти належній роботі відповідальних за дитячу освіту закладів у співпраці з державними та місцевими органами влади.¹⁴⁹ Норми міжнародного права з питань окупації забороняють окупаційним органам влади вдаватися до примусових дій щодо цивільних осіб, які не є громадянами їхньої країни, запобігаючи спробам окупантів це робити.¹⁵⁰ Українська влада не повинна карати вчителів на окупованих територіях лише за те, що вони навчають дітей за російською навчальною програмою, і має забезпечувати реалізацію політики, заходів і законів щодо співпраці, процедур фільтрації та адміністративних покарань відповідно до зобов'язань України щодо належної правової процедури та справедливого судового розгляду згідно з нормами міжнародного права прав людини.

Висувати звинувачення у колабораціонізмі слід лише проти тих осіб, щодо яких є докази вчинення обтяжувальних дій, що свідчать про умисну співпрацю, яка загрожує безпеці України. Органи влади повинні переглянути широке визначення колабораціонізму в законодавстві та відповідні передбачені законом заходи покарання, щоб забезпечити дотримання необхідних гарантій прав людини та належної правової процедури.

Адміністративні заходи, яких вживають українські чиновники у сфері освіти

Українські чиновники у сфері освіти вжили адміністративних заходів проти підозрюваних у колаборації осіб в межах своїх законних повноважень приймати рішення щодо кадрової політики та звільнення, а також звільняти з роботи вчителів за серйозні порушення етичних норм.¹⁵¹ У листі Міністерства освіти від вересня 2022 року йдеться про те, що будь-який працівник освіти, «який запламував себе колабораційною діяльністю, має бути негайно звільнений» за «вчинення аморального проступку» згідно зі статтею 41 Трудового кодексу.¹⁵² У листі не порушується питання примусу. Фактично, у ньому стверджується, що необхідно звільнити вчителів, які співпрацювали [з

¹⁴⁹ IV Женевська конвенція, ст. 50 (виділено нами).

¹⁵⁰ IV Женевська конвенція, ст. 31.

¹⁵¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Омбудсмен посилається на статтю 19 Конституції України та Кодекс законів про працю України.

¹⁵² Документ наявний у Human Rights Watch, він доступний за посиланням: Лист Міністра освіти і науки України Сергія Шкарлета керівникам закладів фахової передвищої, вищої освіти усіх форм власності та сфер управління, департаментам (управлінням) освіти і науки Київської міської, обласних військових (військово-цивільних) адміністрацій, 17 лютого 2022 р., https://dnu.dp.ua/docs/Lyst_MON_Kolaboracia.pdf (переглянуто 18 вересня 2023 р.).

окупаційною владою], навіть якщо їм вдалося «одночасно виконувати обов'язки по дистанційному навчанню українських студентів». У листі зазначено, що хоча суди визначатимуть суворість кримінального покарання, «очевидність складу злочину не викликає сумнівів».

Директор школи у Борівському розповів, що знає лише одну вчительку — колишню ученицю школи, яка погодилася викладати в окупації.¹⁵³ За його словами, СБУ закрила справу проти неї, «оскільки вона нічого не підписувала», але вчителька пішла з роботи за власним бажанням після того, як Міністерство освіти і науки повідомило їй про звільнення.

Чиновники від освіти також перевіряють вчителів, які повернулися до роботи на деокупованих територіях, перш ніж виплачувати їм зарплату, «тому деякі вчителі отримують зарплату заднім числом, а деякі — ні», — сказав голова профспілки вчителів.¹⁵⁴ За словами Юлії, директорки школи з Василенкового, її підлеглі отримали зарплату за липень 2022 року в листопаді 2022 року, тому що «вони сказали, що перевіряють списки на наявність колаборантів».¹⁵⁵ Директор Департаменту науки і освіти Харківської обласної адміністрації Олексій Литвинов назвав цей процес «складним і бюрократичним, але необхідним для виключення колабораціоністів».¹⁵⁶

Процес перевірки починається з того, що кожен директор школи надсилає до районної адміністрації список співробітників своєї школи, які мають отримувати зарплату, а та перевіряє, чи не є хтось із них у складених органами влади списках колаборантів. Цей перший етап може затягнутися через нестачу кадрів у місцевих адміністраціях після звільнення від окупації.¹⁵⁷ Потім район надсилає перевірений список до обласної адміністрації, яка вимагає від керівника обласного департаменту освіти ще раз його перевірити. «Ми перевіряємо списки двічі на день», — сказав Олексій Литвинов. — Але немає світла, а список доводиться надсилати через інтернет». Насамкінець, обласна

¹⁵³ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором школи в Борівському Віталієм Черновим, 6 листопада 2022 р.

¹⁵⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch з головою Харківської обласної організації профспілки працівників освіти і науки України Лідією Дулуб, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹⁵⁵ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з Юлією та іншими працівниками школи у Василенковому, 6 листопада 2022 р.

¹⁵⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹⁵⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

адміністрація надсилає список до державних фінансових установ, які перераховують кошти.¹⁵⁸

Будь-які адміністративні покарання, які Україна накладає на вчителів, що працювали на окупаційну владу, повинні відповідати принципам законності, необхідності, недискримінації та пропорційності, а також стандартам справедливого судового розгляду та ефективних засобів правового захисту. Як заявив Комітет експертів ООН, який здійснює нагляд за виконанням державами Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, заборона Пакту на «будь-яку пропаганду війни та будь-яке заохочення національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насильства ... [жодною мірою не суперечить] праву на свободу вираження поглядів, ... реалізація якого накладає особливі обов'язки та відповідальність».¹⁵⁹ У будь-якому випадку, Україна відступила від дотримання передбачених нормами міжнародного права стандартів у сфері свободи вираження поглядів та інших норм, пояснюючи це російською агресією.¹⁶⁰

Необхідно зазначити, що вибір у застосуванні репресивних заходів воєнного часу щодо вчителів у вигляді звільнення замість штрафу, або вимоги просити вибачення чи дати обіцянку, що після повернення території під контроль української влади ситуація не повториться, має оцінюватися на предмет необхідності та пропорційності. Україна також має забезпечити послідовність заходів, спрямованих на те, щоб невиплата заробітної плати звинуваченим у колабораціонізмі вчителям, узгоджувалася з іншими політиками щодо виплати заробітної плати, коли вчителя підозрюють у дисциплінарному порушенні. Такі заходи також повинні бути оцінені на предмет необхідності, пропорційності з точки зору кількості вчителів, які можуть постраждати від затримки зарплати, а постраждалий має мати можливість захистити себе та опротестувати подібні дії.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Комітет ООН з громадянських і політичних прав, «Заборона пропаганди війни та розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті», Зауваження загального порядку №11, Право на свободу вираження поглядів, 29/07/1983, п. 2, <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralCommentNo11.pdf> (переглянуто 21 вересня 2024 р.).

¹⁶⁰ Рада Європи надала оцінку частковим обмеженням [прав людини], які мали місце в Україні з 2015 року, а також після повномасштабного вторгнення 2022 року, зокрема, що стосується Статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Рада Європи «Правовий аналіз відступу України від статті 15 Європейської конвенції з прав людини та статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», листопад 2022 р., мал. 3, с. 20, <https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c> (переглянуто 16 вересня 2023 р.).

III. Заходи, вжиті Україною для забезпечення освітнього процесу після початку повномасштабного вторгнення

Війна та часткова окупація країни змусила українські органи освіти та освітян пристосовуватися до нових умов. Наприклад, наприкінці 2021-22 навчального року Міністерство освіти і науки України автоматично перевело всіх українських школярів до наступного класу.¹⁶¹ У 2022-23 роках міністерство не переводило до наступного класу учнів шкіл на окупованій території, які навчалися за російською програмою, оскільки українська влада визначила ці школи як «ті, що не функціонують».¹⁶²

Серед позитивних прикладів нововведень, спрямованих на покращення можливості здобувати освіту в Україні, Міністерство освіти і науки, у співпраці з громадянським суспільством, сприяло впровадженню онлайн-навчання з онлайн підручниками для дітей, чий школи були закриті з міркувань безпеки — зокрема, якщо персонал та учні не мали достатньо часу, щоб дістатися до бомбосховищ під час повітряної тривоги — а також для дітей, які живуть по той бік лінії фронту та на окупованих територіях¹⁶³. У Львівській області міністерство створило школу з виключно дистанційною формою навчання; за словами експерта з гуманітарної освіти, щонайменше 450 з 1,000 учнів є переселенцями з окупованих територій.¹⁶⁴

Під час пандемії COVID-19 громадська ініціатива «Освіторія Хаб» у співпраці з Міністерством освіти і науки розробила неофіційний модуль для дистанційного навчання «Всеукраїнська школа онлайн».¹⁶⁵ За словами директора, платформа довела свою ефективність і під час війни — вона містить понад 10,000 відеоуроків для 5-11 класів.¹⁶⁶ На момент написання цього звіту платформа для 1-4 класів перебуває в стадії

¹⁶¹ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Маргаритою Римаренко, освітній кластер Save the Children, 1 листопада 2022 р.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Шашківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch).

¹⁶⁴ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Маргаритою Римаренко, освітній кластер Save the Children, 1 листопада 2022 р.

¹⁶⁵ Освіторія, «Всеукраїнська школа онлайн», <https://osvitoria.org/en/the-all-ukrainian-online-school/> (переглянуто 24 березня 2024 р.).

¹⁶⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою «Освіторія Хаб» Ярославою Мозговою, Київ, 1 листопада 2022 р.

розробки.¹⁶⁷ ЮНЕСКО передала педагогам по всій країні 50,000 комп'ютерів Chromebook.¹⁶⁸ Учні по всій Україні отримали 10,000 планшетів та ноутбуків, ще 10,000 пристроїв мали бути надані у 2023 році деокупованим територіям Херсонської та Харківської областей від Республіки Корея та ЄС.¹⁶⁹

Міністерство освіти і науки України зазначило, що однією з цілей дистанційної форми навчання є «забезпечення належних умов для здобуття освіти на непідконтрольних Україні територіях». За даними, отриманими Human Rights Watch від Міністерства освіти і науки України, 62,436 дітей на окупованих територіях продовжують навчатися в українських загальноосвітніх навчальних закладах дистанційно.¹⁷⁰ Проте надання дітям на окупованих територіях доступу до онлайн-освіти залишається особливо складним завданням, оскільки російська влада та її поплічники після окупації відключили роботу всіх іноземних телекомунікаційних провайдерів на цих територіях.

Російська окупаційна влада в Маріуполі заблокувала доступ до українських платформ онлайн-навчання. Про це повідомив вчитель, чиї колишні учні досі залишаються там.¹⁷¹ Як наслідок, місцеві жителі не мали іншого вибору, окрім як придбати SIM-карти Росії або так званої «ДНР», з якими немає доступу до українських сайтів. Як сказав керівник відділу розвитку мобільного широкопasmового зв'язку Міністерства цифрової трансформації України Стас Прибитко в інтерв'ю *New York Times* у серпні 2022 року, «перше, що роблять окупанти, коли приходять на українську територію — це вимикають мережі».¹⁷² Замість того, щоб навчатися за українською програмою онлайн, діти на окупованих територіях здебільшого мають змогу лише отримувати та здавати завдання

¹⁶⁷ «Україна: 50000 комп'ютерів передали вчителям Google і ЮНЕСКО», пресреліз ЮНЕСКО, 5 жовтня 2022 р., <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-50000-computers-provided-teachers-google-and-unesco?hub=66116> (переглянуто 31 серпня 2023 р.).

¹⁶⁸ «ЮНІСЕФ надає дітям технічні засоби для онлайн-навчання», стаття ЮНІСЕФ, 8 травня 2023 р., <https://www.unicef.org/ukraine/en/stories/online-learning-for-schoolchildren> (переглянуто 30 серпня 2023 р.).

¹⁶⁹ Представництво Європейського Союзу в Україні, «Завдяки фінансуванню ЄС та Республіки Корея ЮНІСЕФ доставив 10 тисяч планшетів і ноутбуків для українських школярів», 27 квітня 2023 р., https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/ukrainian-schoolchildren-received-10000-devices-unicef-thanks-eu-and-korean_en (переглянуто 30 серпня 2023 р.).

¹⁷⁰ Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Шашківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch).

¹⁷¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

¹⁷² Адам Сатаріано, «Як Росія захопила українські мережі інтернет на окупованих територіях», *New York Times*, 9 серпня 2022 р., <https://www.nytimes.com/interactive/2022/08/09/technology/ukraine-internet-russia-censorship.html> (переглянуто 17 квітня 2024 р.).

вчителям у месенджерах Viber або Telegram, доступ до яких здійснюється через російських провайдерів або провайдера «Фенікс» з «ДНР».¹⁷³

Для того, щоб забезпечити доступ внутрішньо переміщених дітей до освіти, Міністерство спростило процедуру зарахування до освітніх закладів та запровадило гнучкий графік виставлення підсумкових оцінок, включаючи можливість оцінювання за шкалою «зараховано/не зараховано».¹⁷⁴ Міністерство також спростило вступні іспити до університетів і провело їх в режимі онлайн впродовж кількох днів. У них взяли участь 187,000 абітурієнтів з України та українських біженців, що перебували в Європі.¹⁷⁵ Вчителька з Ізюма розповіла, що її учні 11 класу зараз «в Ірландії, Ізраїлі, Німеччині, Нідерландах і Канаді, і вони склали тест».¹⁷⁶ У Мелітополі жінці вдалося провезти контрабандним шляхом на окуповану територію надруковані у Запоріжжі дипломи для випускників, які закінчили навчання за українською програмою.¹⁷⁷ Школа в Шевченковому завершила навчальний рік за українською програмою за допомогою дистанційного навчання, а учні, які евакуювалися на підконтрольну Україні територію, отримали атестати.¹⁷⁸

Згідно з українським законодавством, громадяни з окупованої Росією території мають право здобувати освіту в інших регіонах України державним коштом, з наданням їм гуртожитку.¹⁷⁹ Окупаційна адміністрація Харківської області перед втечею знищила особові справи учнів у деяких школах,¹⁸⁰ але вчителі кажуть, що учням, які виїхали без

¹⁷³ Інтерв'ю Human Rights Watch з українськими вчителями та тими, хто залишився на окупованих територіях України.

¹⁷⁴ Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Сташківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch).

¹⁷⁵ Михайло Загородній, «(Не)проблемне ЗНО-2022: як пройшло тестування та чи є результати завищеними», Українська правда Life, 12 серпня 2022 р., <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/12/249974/> (переглянуто 30 серпня 2023 р.); див. також Тетяна Журженко, «Навчання під обстрілами: Українська школа в умовах окупації», Центр східноєвропейських та міжнародних досліджень, 7 вересня 2022 р., <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation> (переглянуто 28 серпня 2023 р.).

¹⁷⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

¹⁷⁷ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут з Мелітополя, 14 грудня 2022 р., Київ.

¹⁷⁸ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

¹⁷⁹ «Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" щодо місця тимчасового проживання та права на освіту», № 1635-VII, 12 серпня 2014 р., цит. за: Ініціатива «Право на освіту», *Інформаційний бюлетень: право на освіту в Україні*, (Ініціатива "Право на освіту", 2020), с. 8, https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/RTE_Legal_Factsheet_Ukraine_2020_En.pdf (переглянуто 2 вересня 2023 р.).

¹⁸⁰ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з вчителями та працівниками районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

посвідчень особи та шкільних документів, вдалося потрапити до шкіл на підконтрольній Україні території.¹⁸¹ Позитивним кроком є закон, який був ухвалений Верховною Радою України та підписаний Президентом у 2023 році та набув чинності 24 березня 2024 року, що дозволяє оцінювати та сертифікувати рівень освіти, здобутої під окупаційною владою після 2014 року.¹⁸²

Українське громадянське суспільство та чиновники від освіти висловили занепокоєння щодо заповнення прогалин в освіті дітей, які відвідували школи на окупованих Росією територіях. Директор Харківського обласного департаменту освіти розповів про заходи, яких вживають в області з метою реінтеграції учнів з деокупованих територій до шкіл, зокрема дітей, які отримали російські атестати або розпочали навчання за російською програмою.¹⁸³ Після контрнаступу України працівники освіти «обійшли всі квартири, де є діти, і взяли номери телефонів членів цих родин, щоб допомогти влаштувати дітей до шкіл, що працюють», — сказав він. Окрім того, абітурієнтів з деокупованих територій «додали до категорій абітурієнтів, які мають пільги при вступі до вищих навчальних закладів — їм не потрібно складати деякі іспити, а також вони отримують додаткові 50 балів» під час подачі заяв на вступ.¹⁸⁴

Українська громадська експертка з питань освіти зазначила, що Україна повинна надалі докладати зусиль у цьому напрямку, запроваджуючи додаткові заняття або програми для підтримки дітей, які навчалися за російською освітньою програмою, щоб дати їм можливість «надолужити різницю між [російською та українською] навчальними програмами».¹⁸⁵

¹⁸¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з Аліною, вчителькою англійської мови з Рубіжного, Київ, 2 листопада 2022 р.

¹⁸² «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України», 2023 р., №134, с. 784, Документ 3482-IX, Верховна Рада України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#Text> (переглянуто 11 квітня 2024 р.). Див. також Поліна Горлач, «В Україні пропонують визнавати освіту, здобуту на окупованих територіях: Рада попередньо підтримала законопроект», Суспільне Культура, 23 серпня 2023 р., <https://susplne.media/557195-projti-atestaciu-sob-viznali-rezultati-navcanna-na-tot-verhovna-rada-pidtrimala-zakonoproekt/> (переглянуто 11 квітня 2024 р.); та «Освіта-2024: за яких умов в Україні визнають результати навчання осіб, які проживали на ТОТ», Новий Голос, 25 березня 2024 р., <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/osvita-v-okupaciji-2024-za-yakih-umov-jiji-viznayut-i-koli-ne-viznayut-novini-ukrajini-50404161.html> (переглянуто 11 квітня 2024 р.).

¹⁸³ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою «Освіторія Хаб» Ярославою Мозговою, Київ, 1 листопада 2022 р.

Український освітній омбудсмен зазначив, що українські та російські навчальні програми з математики та природничих наук дуже схожі, викликають занепокоєння лише українська мова, література, історія та суспільствознавство. «Ми допомагаємо дітям, які повертаються [з окупованих територій або пережили окупацію]. Кожна школа розробляє власну програму, яка допоможе їм надолужити пропущене», — сказав він.¹⁸⁶

Труднощі дистанційної освіти

У серпні 2023 року ООН повідомила, що третина школярів в Україні навчається очно, третина здобуває освіту у змішаному форматі (очно та дистанційно), а третина навчається онлайн.¹⁸⁷ У змішаній, або гібридній, моделі діти відвідують школу особисто через тиждень, якщо в школі є бомбосховище.¹⁸⁸ Рішення про призупинення очного навчання ухвалюють на рівні області.¹⁸⁹ Як повідомив директор Харківського обласного департаменту освіти, 15 серпня 2022 року Рада оборони області ухвалила рішення про перехід усіх навчальних закладів на дистанційну форму навчання:

Ми не можемо забезпечити евакуацію дітей до укриття. Ракета з Белгорода долітає менш ніж за хвилину, а артилерійський снаряд — ще швидше. Це безвідповідально — відправляти дітей на очне навчання. [...] Але, звичайно, вчителі залежать від доступу до інтернету, що є проблемою на всіх деокупованих територіях. До того ж ворог обстрілює об'єкти критичної інфраструктури, зокрема, електростанції та електропідстанції.¹⁹⁰

На Харківську область припало 17% усіх пошкоджень телекомунікаційних мереж в Україні протягом першого року повномасштабного вторгнення.¹⁹¹ За словами голови

¹⁸⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Омбудсмен посилається на статтю 19 Конституції України та Кодекс законів про працю України.

¹⁸⁷ «Україна: Якість навчання продовжує погіршуватися через війну та COVID-19», прес-реліз Організації Об'єднаних Націй, 29 серпня 2023 р., <https://news.un.org/en/story/2023/08/1140157> (переглянуто 30 серпня 2023 р.).

¹⁸⁸ Ганна Архірова, «Радість зі сльозами на очах, коли українські діти повертаються до школи в розпал війни», Associated Press, 1 вересня 2023 р.

¹⁸⁹ Відеоконференція Human Rights Watch зі співробітниками ЮНЕСКО та Teach 4 Ukraine, 7 листопада 2022 р.

¹⁹⁰ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

¹⁹¹ Світовий банк, «Експрес-оцінка потреб України для відновлення, лютий 2022 р. — лютий 2023 р.», с. 95, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03coab180057556615497.pdf> (переглянуто 30 серпня 2023 р.).

Куп'янської районної військової адміністрації, більш ніж за місяць після деокупації лише в одній частині району був інтернет-зв'язок і можливість проводити заняття за дистанційною формою навчання.¹⁹² У серпні 2023 року через поновлення російських обстрілів Україна евакуювала мешканців міста Куп'янськ, зокрема 600 дітей.¹⁹³

Внаслідок російських атак на енергетичну інфраструктуру України по всій країні потужність генерації електроенергії скоротилася з 37 до 19 гігаватів, половина високовольтних трансформаторів на підконтрольній Україні території була знищена.¹⁹⁴ За словами експерта з гуманітарної освіти, у деяких деокупованих районах без належного електропостачання та зв'язку єдиною можливістю здобувати освіту є «батьки, які вчать дітей вдома».¹⁹⁵ Як повідомив представник відділу освіти у Балаклії, у червні 2022 року російські силовики змусили інтернет-провайдерів закрити доступ до українських сайтів.¹⁹⁶ У деокупованому Ізюмі одна школа навчала 700 учнів дистанційно, але через постійні знеструмлення скоротила уроки до 25 хвилин у 3-годинні зміни.¹⁹⁷

Після 24 лютого 2022 року в школах Харківської області не проводилися регулярні очні заняття, але співробітники деяких шкіл зголосилися надавати обмежені за часом «консультації» учням, «щоб допомогти їм надолужити згаяне», — розповів керівник одного з навчальних закладів. — Якщо діти можуть завантажити [уроки], вони приходять до нас у школу, і ми пояснюємо [уроки]. Вони приходять на декілька годин двічі на тиждень. Ми приходимо щодня».¹⁹⁸ Директор обласного департаменту освіти виступив проти таких добровольчих ініціатив щодо використання приміщень шкіл на короткий час через серйозні побоювання щодо безпеки через російські атаки на заклади освіти.¹⁹⁹ Проте такі починання, якщо їх реалізувати з належними

¹⁹² Інтерв'ю Human Rights Watch з головою Куп'янської районної військової адміністрації Андрієм Канашевичем, 7 листопада 2022 р.

¹⁹³ «Україна наказала евакуювати мешканців міста Куп'янськ на північному сході країни, оскільки Росія заявляє про наступ», CNN, 10 серпня 2023 р., <https://edition.cnn.com/2023/08/10/europe/kupyansk-ukraine-evacuation-russia-intl/index.html> (переглянуто 27 серпня 2023 р.).

¹⁹⁴ Станом на літо 2023 р. Тім Лістер, Ольга Войтович та Крістіан Едвардс, «За оцінками ПРООН, пошкодження енергетичної системи України свідчать про її вразливість», червень 2023 р., <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/undp-energy-damage-assessment-ukraine-reveals-continued-vulnerabilities> (переглянуто 30 серпня 2023 р.).

¹⁹⁵ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Маргаритою Римаренко, освітній кластер Save the Children, 1 листопада 2022 р.

¹⁹⁶ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з вчителями та працівниками районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

¹⁹⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

¹⁹⁸ Інтерв'ю Human Rights Watch з керівником навчального закладу, 5 листопада, село у Харківській області.

¹⁹⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

запобіжними заходами, можуть бути для дитини найкращою можливістю не втрачати зв'язок зі школою. Українська влада могла б тісніше співпрацювати з вчителями для визначення та сприяння впровадженню безпечних методів доповнення дистанційного навчання в приватних домівках, вважає одна з вчительок. «Ми б ходили по домівках та проводили уроки, якби могли», — каже директорка школи.²⁰⁰

«Часто в родинях, які виїхали з окупованих територій, взагалі немає пристроїв [для онлайн-навчання], а іноді один мобільний телефон на чотири дитини», — зазначає представник сфери гуманітарної освіти.²⁰¹ Через нестачу пристроїв особливо можуть потерпати старшокласники. Як розповіла через два місяці після деокупації охоронниця школи в Ізюмі, яка має двох дітей шкільного віку, «Вчителі дають завдання, і ми робимо все можливе, щоб виконати їх удома. З молодшою дитиною ми принаймні можемо щось робити, але для старшого потрібен ноутбук. У нього не виходить налаштувати віртуальний клас на телефоні».²⁰²

Перепони для дистанційного навчання дітей з особливими потребами

Діти-переселенці з особливими потребами можуть продовжувати навчання в своїх школах онлайн.²⁰³ Проте, навіть у тих випадках, коли у дітей є пристрої та в їхньому районі є доступ до інтернету, дистанційне навчання може виявитися для них недоступним. Вчителька Анна розповіла, що через вторгнення припинилися заняття у центрі інклюзивної освіти, де вона працює і де навчається 30 дітей з особливими потребами. Для них дистанційне навчання виявилось абсолютно неефективним. Батьки неодноразово зверталися до української влади з проханням відкрити звичайні школи на інклюзивній основі, але отримували відмову через міркування безпеки внаслідок російських атак.²⁰⁴

У Харкові працюють 17 громадських центрів підтримки дітей з особливими потребами, але для дітей з інвалідністю у віддалених громадах станом на листопад 2022 року був

²⁰⁰ Інтерв'ю Human Rights Watch з Юлією, директоркою школи у Василенковому, 6 листопада 2022 р.

²⁰¹ Відеоконференція Human Rights Watch зі співробітниками ЮНЕСКО та Teach 4 Ukraine, 7 листопада 2022 р.

²⁰² Інтерв'ю Human Rights Watch з Іриною, денним сторожем школи №11, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

²⁰³ Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Шашківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch.

²⁰⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch, листопад 2022 року.

передбачений лише один автобус та три фахівці.²⁰⁵ За словами Анни, наслідки російського вторгнення для освіти дітей з особливими потребами були особливо відчутними, оскільки мало кому з них вдалося виїхати до регіонів, де є можливість відвідувати школу. З 70 відомих їй дітей з особливими потребами в районі лише сімох вдалося евакуювати або вивезти з окупації, оскільки «дуже складно було перевозити дітей з аутизмом чи ДЦП».²⁰⁶

Для того, щоб дітей-переселенців з інвалідністю було зараховано до нової школи, їхнім батькам необхідно надати довідку про взяття на облік внутрішньо переміщених осіб, а також пройти «комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини».²⁰⁷ Водночас, українська влада вживає заходів для покращення доступу до освіти для дітей з особливими потребами, зокрема, скасовує обмеження на кількість дітей з «особливими освітніми потребами» в інклюзивному класі чи групі, а також забороняє школам відмовлятися від організації інклюзивного навчання.²⁰⁸ За підтримки уряду, зокрема міністерства освіти, ЮНІСЕФ та Київський дитячий центр психологічної реабілітації «Джерело» запровадили проєкт з підтримки сімей з дітьми з особливими потребами, зосередивши увагу на дітях-переселенцях, хоча у Харківській області ця програма не діяла.²⁰⁹ Як повідомили Ліга сильних та Європейський форум людей з інвалідністю в листопаді 2023 року, новостворені заклади для дітей-переселенців та місцеві громади поки що не мають достатньо ресурсів для забезпечення потреб дітей з особливими потребами. У звіті рекомендовано терміново впроваджувати «надання послуг на рівні громади для дітей з особливими потребами, зокрема освітніх та психологічних», а також регулярно здійснювати моніторинг доступу дітей до освіти,

²⁰⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з директором Департаменту науки і освіти Харківської обласної військової адміністрації Олексієм Литвиновим, Харків, 4 листопада 2022 р.

²⁰⁶ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

²⁰⁷ Лист заступника міністра освіти і науки Андрія Сташківа до Human Rights Watch від 12 червня 2024 р., є в архіві Human Rights Watch.

²⁰⁸ Кабінет Міністрів, «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2019 р. №530 і від 15 вересня 2021 р. №957», Постанова № 483, 26 квітня 2022 р., Офіційний вебпортал парламенту України, Законодавство України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4832022> (переглянуто 15 травня 2023 р.).

²⁰⁹ Див. ЮНІСЕФ, «Як доглядати за дитиною з особливими потребами та отримати допомогу?», <https://www.unicef.org/ukraine/support-for-families-children-disabilities> (переглянуто 18 квітня 2024 р.). Проєкт впроваджений у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Тернопільській, Рівненській та Волинській областях.

оскільки дистанційне навчання не відповідає вимогам багатьох дітей з особливими потребами.²¹⁰

Проблеми з виплатою заробітної плати вчителям-переселенцям

За даними голови обласної профспілки вчителів, у Харківській області близько 15,000 вчителів не отримували заробітну плату під час окупації, яка тривала понад пів року.²¹¹ Як розповіла представниця вчительської профспілки з Ізюма, в її українській трудовій книжці зазначено, що «дія трудового договору призупиняється на час окупації», але в жовтні 2022 року її трудовий договір було поновлено.²¹² Український освітній омбудсмен повідомив, що велика кількість з 630 отриманих ним з кінця лютого до початку листопада 2022 року звернень від вчителів з окупованих та деокупованих територій стосувалися заробітної плати, оформлення необхідних для педагогічної діяльності документів, а також подальшого працевлаштування.²¹³

Вчителі, які виїхали на підконтрольну Україні територію, отримували зарплату, якщо їм або їхнім колегам вдалося втекти з окупованої території з необхідними документами та перереєструвати школу на підконтрольній Україні території, щоб їхні школи могли працювати в режимі онлайн за українською програмою, розповіли вчителі.²¹⁴ Це неможливо, якщо директор школи співпрацює з окупаційною владою — один із вчителів сказав, що з цієї причини його колишньої школи «більше немає».²¹⁵ Діти, які переїхали на підконтрольну Україні територію, могли відвідувати заняття в інших школах, залишаючись при цьому зарахованими до своїх колишніх шкіл.²¹⁶ Як розповіла

²¹⁰ Ліга сильних, Європейський форум людей з інвалідністю, *Вплив війни в Україні на права людей з інвалідністю: моніторинговий звіт*, (Київ: OPD/EDF, листопад 2023 р., с. 99-100, https://ls.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Monitoring_Report_Eng.pdf (переглянуто 18 квітня 2024 р.).

²¹¹ Інтерв'ю Human Rights Watch з головою Харківської обласної організації профспілки працівників освіти і науки України Лідією Дулуб, Харків, 4 листопада 2022 р.

²¹² Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

²¹³ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р.

²¹⁴ Вчителі пояснили, що для забезпечення роботи в режимі онлайн школи мають бути зареєстрованими на підконтрольній Україні території. Це можливо, якщо директор або головний бухгалтер переїхали на цю територію з відповідними шкільними документами та підписами. Інтерв'ю Human Rights Watch з працівниками освіти, м. Ізюм, 3 листопада; та онлайн-інтерв'ю з персоналом національного освітнього кластеру, 1 листопада 2022 р.

²¹⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

²¹⁶ Інтерв'ю Human Rights Watch вчителями та працівниками районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

директорка зруйнованої під час бойових дій ізюмської школи, всі учні були «переведені до інших шкіл на онлайн-навчання». ²¹⁷

Для того, щоб шкільні вчителі отримували заробітну плату, їхні школи повинні мати доступ до документів та електронних даних, зокрема, трудових книжок, електронних ключів та підписів. За словами вчителів, отримання ними заробітної плати в перші дні повномасштабного російського вторгнення часто залежало від того, чи вдалося евакуювати ці документи та обладнання.²¹⁸ У Балаклії працівники освіти виїхали на підконтрольну Україні територію з «трудовими книжками, ноутбуками та обладнанням, щоб мати змогу відновити навчальний процес», - сказав один із чиновників.²¹⁹ Але вчителька Аліна з Луганської області розповіла, що їй та її колегам не заплатили, бо вони виїхали «без документів, а бухгалтери школи не забрали з собою сервери». ²²⁰

Деякі вчителі, чиї школи не вдалося відновити, влаштувалися на роботу в інші школи на підконтрольній Україні території.²²¹ Деякі говорили, що їм потрібно отримати «довідку ВПО як доказ переїзду на підконтрольну [українському] урядовій території», що може бути складно для людей, які виїхали без посвідчення особи.²²²

У квітні 2022 року Міністерство освіти повідомило, що вчителям, які перебралися з окупованої території на підконтрольну Україні територію та не знайшли роботу, мають виплачувати дві третини заробітної плати.²²³ Однак через війну у децентралізованій системі державного управління України виникають ускладнення з виплатою заробітної плати вчителям, які є вихідцями з окупованих регіонів України і не перейшли на роботу в іншу школу на підконтрольній Україні території. Зарплати вчителів також мають бути затверджені місцевими адміністраціями, а Україна призупинила роботу багатьох місцевих адміністрацій у Харківській області, коли вони перебували під російською

²¹⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з директоркою школи у Василенковому Юлією Петрівною, 6 листопада 2022 р.

²¹⁸ Відеоінтерв'ю Human Rights Watch з Ганною Бут, викладачкою Мелітопольського професійного аграрного ліцею, Київ, 13 грудня 2022 р.

²¹⁹ Інтерв'ю Human Rights Watch вчителями та працівниками районного відділу освіти, Балаклія, 7 листопада 2022 р.

²²⁰ Інтерв'ю Human Rights Watch з Аліною, вчителькою англійської з Рубіжного, Київ, 2 листопада 2022 р.

²²¹ Там само.

²²² Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

²²³ Міністерство освіти, «Про оплату праці працівників закладів освіти», 25 квітня 2022 р., <https://drive.google.com/file/d/1h4L4iq9oKtDMlec5bteiO4pZNdgyTZ5S/view> (переглянуто 29 січня 2024 р.).

окупацією.²²⁴ Робота цих місцевих адміністрацій була відновлена, але голови цих адміністрацій мають бути затверджені Президентом України, що є повільним процесом — каже представник обласної профспілки вчителів.²²⁵

На думку українського освітнього омбудсмена, третя проблема полягає в тому, що після запровадження в Україні воєнного стану внаслідок повномасштабного вторгнення деякі місцеві адміністрації намагалися скоротити свої витрати, змушуючи вчителів підписувати заяви на неоплачувані відпустки та погрожуючи звільненням у разі відмови, а також у тому, що контракти директорів і вчителів не продовжували без жодних на те підстав.²²⁶ «Це питання обізнаності про свої права» згідно з Кодексом законів про працю, каже він.²²⁷ Як позитивний приклад омбудсмен наводить місто Херсон, «де виплачували повну заробітну плату вчителям [навіть під час окупації], така була позиція міського управління освіти».

Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка

За даними ЮНЕСКО, до 2023 року «у 26% українських підлітків буде діагностовано посттравматичний стресовий розлад. 75% школярів пережили стрес. 54% українських вчителів професійно "вигоріли"». ²²⁸ За даними ЮНІСЕФ, з лютого 2022 по лютий 2024 року діти у прифронтових містах були змушені ховатися від обстрілів у підвалах, на станціях метро або в інших бомбосховищах до 5,000 годин під час повітряних тривог,

²²⁴ Через війну заробітну платню всім вчителям знизили - комусь більше, а комусь менше. В умовах воєнного стану річний бюджет на освіту на 2022 рік був скорочений на 10% з 1 липня 2022 року. Внаслідок цього заробітну платню шкільних вчителів було зменшено на 17% у другій половині календарного року. Але шкільні вчителі отримують зарплату з державного бюджету, тоді як зарплати вихователів дитячих садків і викладачів професійно-технічних навчальних закладів виплачують з бюджетів місцевих органів влади України. За словами представника місцевої профспілки вчителів, у таких населених пунктах, як Ізюм, після деокупації «у місцевих бюджетах не було грошей». «Якщо один вчитель отримує гроші, а інший ні, через це можуть виникнути проблеми». Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Омбудсмен посилається на статтю 19 Конституції України та Кодекс законів про працю України. Інтерв'ю Human Rights Watch з вчителькою математики Тетяною, ліцей №3, м Ізюм, 3 листопада.

²²⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з головою Харківської обласної організації профспілки працівників освіти і науки України Лідією Дулуб, Харків, 4 листопада 2022 р.

²²⁶ Див. також «Освітній омбудсмен звертається до органів влади усіх рівнів — усунути порушення прав щодо виплати заробітної плати працівникам закладів освіти», 20 червня 2022 р., <https://eo.gov.ua/osvitniy-ombudsmen-zvertaietsia-do-orhaniv-vlady-usikh-rivniv-usunuty-porushennia-prav-shchodo-vyplaty-zarobitnoi-platy-pratsivnykam-zakladiv-osvity/2022/06/20/> (переглянуто 28 січня 2024 р.).

²²⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Омбудсмен посилається на статтю 19 Конституції України та Кодекс законів про працю України.

²²⁸ ЮНЕСКО, «Україна: Перший семінар ЮНЕСКО з питань психічного здоров'я школярів», 27 липня 2023 р., <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-first-unesco-workshop-school-mental-health> (переглянуто 22 серпня 2023 р.).

тобто загалом майже сім місяців.²²⁹ В плані українського уряду щодо збереження психічного здоров'я та надання психосоціальної підтримки учням і вчителям зазначено, що до початку повномасштабного вторгнення у 35% шкіл не вистачало персоналу для надання послуг з психосоціальної допомоги.²³⁰

Вчителі та учні з окупованих російськими військами територій розповідали Human Rights Watch про особливо жахливі випадки та наголошували на необхідності значно збільшити обсяги послуг з охорони психічного здоров'я та психосоціальної підтримки.

Співробітники професійно-технічного навчального закладу в Ізюмі розповіли, що внаслідок російського авіаудару загинула учениця Ліза та семеро членів її родини. Те, що від них залишилося, поховали разом «у мішку, у спільній могилі».²³¹ Вчитель розповів, що внаслідок обстрілу в Маріуполі загинули двоє його учнів разом з «усією родиною» в їхньому будинку.²³² Вчитель переховувався у своєму ліцеї №14, який «з першого дня» обстрілювали російські війська, а потім втік до школи №12, доки її не захопили російські війська. «Думаю, я ментально став іншим, думаю, якась частина мене померла», — сказав він. В Ізюмі 600 місцевих жителів, серед них 52 дитини, знайшли притулок у професійно-технічному навчальному закладі під час морозів і сильних обстрілів, без електрики та води. Російські військові увійшли туди та забрали трьох чоловіків, яких згодом знайшли повішеними у їхніх домівках.²³³ Окупаційна адміністрація у Шевченковому передала гуртожитки професійно-технічного училища, де досі мешкали 10-15 учнів, для розміщення російських військових. Викладач показав дослідникам Human Rights Watch повідомлення від батьків, у якому йшлося про те, що солдати б'ють, штовхають або ображають їхніх дітей.²³⁴

²²⁹ «Два роки в Україні: Діти у прифронтових районах змушені були провести до 5000 годин, тобто майже 7 місяців, у підземних укриттях», пресреліз ЮНІСЕФ, <https://www.unicef.org/press-releases/ukraine-two-years-children-frontline-areas-forced-spend-5000-hours-equivalent-nearly> (переглянуто 22 березня 2024 р.).

²³⁰ Див. «Пріоритетні багатосекторні заходи із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні під час та після війни: оперативна дорожня карта», Український міжвідомчий звіт, 5 грудня 2022 р., «Освіта», с. 27-28, https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/Zdorovui%20sposib%20gitty/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%20%D0%B7%D0%B4%202.pdf (переглянуто 28 серпня 2023 р.).

²³¹ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», 3 листопада 2022 р.

²³² Інтерв'ю Human Rights Watch з Ярославом, вчителем історії з Маріуполя, Київ, 1 листопада 2022 р.

²³³ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», 3 листопада 2022 р.

²³⁴ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з п'ятьма вчителями та працівниками районного відділу освіти, Шевченкове, 6 листопада 2022 р.

Український освітній омбудсмен зазначив, що згідно з вимогами Міністерства освіти і науки, у кожній сільській школі, де навчається понад 300 учнів, та у кожній міській школі, де навчається понад 700 учнів, має бути психолог.²³⁵ Але під час війни наприкінці 2022 року вчителі та батьки стверджували, що потреб у підтримці психічного здоров'я значно більше, ніж можливостей її отримати. Викладачка ПТУ в Ізюмі розповіла, що у місцевій лікарні не можуть надавати психосоціальну допомогу.²³⁶ Мати з Ізюма розповіла, що її 8-річний син «лякається кожного разу, коли в небі пролітає літак, або навіть якщо щось падає зі столу», але ніякої психологічної підтримки немає.²³⁷ Підтримку психічного здоров'я дітям у деокупованих громадах Харківської області, які дослідники Human Rights Watch відвідали наприкінці 2022 року, надавала лише одна мобільна бригада організації «Лікарі без кордонів».²³⁸ Станом на травень 2023 року вони надали близько 2,000 індивідуальних консультацій у Харківській області, хоча до цієї цифри входить і місто Харків, яке не було окуповане. Станом на лютий 2024 року група надала 26,000 консультацій по всій країні.²³⁹ Консультант з питань психічного здоров'я в освітньому секторі зазначив: «Вчителі потребують спілкування з колегами в невеликих групах у безпечному для них просторі, а також експертної підтримки психологів, обізнаних про потреби вчителів».²⁴⁰ Консультант наголосив на необхідності «перевірених, науково обґрунтованих методів роботи для шкільних психологів».²⁴¹ Згідно з рекомендаціями Міністерства освіти і науки, «вчителям рекомендовано починати робочий день з "психологічної хвилини", але [ix] треба навчити, як це робити», — сказала одна з вчительок у 2022 році.²⁴² До середини 2023 року Міністерство освіти і науки України затвердило професійні

²³⁵ Інтерв'ю Human Rights Watch з освітнім омбудсменом України Сергієм Горбачовим, Київ, 9 листопада 2022 р. Наказ Міністерства освіти, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0930-17#Text>. Див. також <https://oblibudget.com.ua/news/63464-u-shkolakh-zbilshat-kilkist-praktichnikh-psikhologiv-ta-sotsialnikh-pedagogiv>.

²³⁶ Групове інтерв'ю Human Rights Watch з шістьма співробітниками та директором Державного навчального закладу «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», 3 листопада 2022 р.

²³⁷ Інтерв'ю Human Rights Watch з Іриною, денним сторожем школи №11, м. Ізюм, 3 листопада 2022 р.

²³⁸ «Один рік надання екстреної медичної допомоги в охопленому війною Харкові», огляд проєкту «Лікарі без кордонів», 8 травня 2023 р., <https://www.msf.org/ukraine-emergency-response-kharkiv-year-providing-healthcare> (переглянуто 27 серпня 2023 р.).

²³⁹ «Розпочати наново життя, зруйноване нескінченною війною в Україні», огляд проєкту «Лікарі без кордонів», 22 лютого 2024 р., <https://www.msf.org/rebuilding-lives-damaged-relentless-war-ukraine> (переглянуто 1 квітня 2024 р.).

²⁴⁰ Відеоконференція Human Rights Watch зі співробітниками ЮНЕСКО та Teach 4 Ukraine, 7 листопада 2022 р.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Інтерв'ю Human Rights Watch з Аліною, вчителькою англійської з Рубіжного, Київ, 2 листопада 2022 р.

стандарти для шкільних психологів і працювало над впровадженням системи нагляду за діяльністю шкільних психологів.²⁴³

Українські волонтерські та державні організації намагаються заповнити цю прогалину. У червні 2022 року в Маріупольському державному університеті, який переїхав до Києва, відкрився «гуманітарний хаб», де, окрім допомоги, проводять безплатні сеанси психологічної допомоги. Але психолог приймає лише три дні раз на три тижні. «Ми складаємо списки», — каже ректор університету.²⁴⁴

Ще на початку повномасштабного вторгнення Фондація першої леді Олени Зеленської ініціювала загальнонаціональний процес реформування системи охорони психічного здоров'я.²⁴⁵ У 2023 році в рамках проєкту було проведено оцінку наявних практик, опитано 4,500 шкільних психологів, а також заплановано навчання 15,000 шкільних психологів по всій країні.²⁴⁶ У березні 2024 року за підтримки ЮНІСЕФ в Україні у Харківській області було відкрито два центри, де надаватимуть підтримку та проводитимуть консультування сімей з питань психічного здоров'я.²⁴⁷

²⁴³ «Проєкт "Психічне здоров'я в Україні"», опис проєкту МН4U, травень 2023 р., с. 2, https://www.gfa-group.de/news/650860/MH4U_May_2023_two_pager.pdf (переглянуто 22 березня 2024 р.); EuroPsy.eu, Європейський сертифікат з психології, «Державні вимоги України», 5 травня 2023 р., <https://www.europsy.eu/national-requirements-ukraine> (переглянуто 22 березня 2024 р.).

²⁴⁴ Інтерв'ю Human Rights Watch з ректором Маріупольського державного університету Миколою Трофименком, Київ, 31 жовтня 2022 р.

²⁴⁵ Відеоконференція Human Rights Watch зі співробітниками ЮНЕСКО та Teach 4 Ukraine, 7 листопада 2022 р.

²⁴⁶ «Україна: Перший семінар ЮНЕСКО з питань психічного здоров'я школярів», стаття UNESCO, 27 липня 2023 р., <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-first-unesco-workshop-school-mental-health> (переглянуто 22 серпня 2023 р.); «Україна: ЮНЕСКО навчає 15000 шкільних психологів для надання допомоги учням і вчителям», пресреліз Організації Об'єднаних Націй, 23 серпня 2023 р., <https://ukraine.un.org/en/243047-ukraine-15000-school-psychologists-trained-unesco-support-learners-and-teachers> (переглянуто 31 серпня 2023 р.). Див. також «Пріоритетні багатосекторні заходи із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в Україні під час та після війни: оперативна дорожня карта», 5 грудня 2022 р., «Освіта», с. 27-28, https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/Zdorovui%20sposib%20gitty/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%20%D0%B7%D0%B4%202.pdf (переглянуто 28 серпня 2023 р.).

²⁴⁷ «На Харківщині створили центри психологічної підтримки сімей», інформаційний бюлетень ЮНІСЕФ, 20 березня 2024 р., <https://www.unicef.org/ukraine/en/notes/resilience-centres-set-up-to-support-families> (переглянуто 3 квітня 2024 р.).

IV. Міжнародне право, освіта та окупація

Росія повсюдно насаджує власну систему освіти на окупованій території України та забороняє українську освіту на підконтрольних їй територіях, що суперечить як міжнародному, так і відповідному внутрішньому законодавству.

Норми права збройних конфліктів вимагають від окупаційної влади забезпечити дітям можливість здобувати освіту та суворо обмежують її повноваження вносити зміни до навчальних планів і мови викладання. Окупаційна держава повинна дотримуватись «існуючих у країні законів, за виключенням, коли це абсолютно неможливо»²⁴⁸ та зобов'язана відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, а також дотримуватись своїх зобов'язань у сфері прав людини щодо населення окупованої території.²⁴⁹ Стосовно освіти, вчений-правознавець зазначає, що окупаційна влада не може «переробляти освітні матеріали, навчальні плани, навчальні програми тощо», за винятком випадків, коли це необхідно для вилучення матеріалів, що пропагують ненависть і нетерпимість.²⁵⁰

Одне з положень Закону України «Про освіту» 2017 року гарантує освіту українською мовою.²⁵¹ Росія обмежила викладання української мови на окупованих нею територіях до кількох годин на тиждень максимум.²⁵² 31 січня 2024 року Міжнародний суд ООН визнав, що «законодавча та інша практика Росії... щодо шкільної освіти українською

²⁴⁸ Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Гаага, 1907 р., ст. 43

²⁴⁹ Там само, див. також IV Женевська конвенція (1949), ст. 29, 47.

²⁵⁰ Джонатан Т. Горовіц, *Щорічник міжнародного гуманітарного права*, т. 7 (2004), «Право на освіту на окупованих територіях: Розширення прав людини у запровадженому окупаційними військами законодавстві», 2006, с. 233-281.

²⁵¹ Закон «Про освіту», № 2145-VIII, 2017, ст. 7, <https://mon.gov.ua/ua/nra/law-education> (переглянуто 29 травня 2024 р.), Венеціанська комісія Ради Європи висловила занепокоєння з приводу того, що за українським законодавством російськомовні громадяни мають менше прав на здобуття освіти російською мовою, ніж носії інших мов. Рада Європи, Венеціанська комісія, «Висновок щодо положень Закону «Про освіту» від 5 вересня 2017 року, які стосуються використання державної мови, мов меншин та інших мов у сфері освіти», 11 грудня 2017 р. року, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e) (переглянуто 29 травня 2024 р.); Венеціанська комісія, «Висновок щодо Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної", 6-7 грудня 2019 року, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e) (переглянуто 29 травня 2024 р.)

²⁵² У січні 2024 року російські чиновники заявили Комітету ООН з прав дитини, що у 92 школах Криму навчання проходить українською мовою. «Експерти Комітету з прав дитини відзначили зниження рівня дитячої смертності в Російській Федерації, запитали про пропаганду в школах і вплив війни в Україні на дітей», Прес-реліз органів Організації Об'єднаних Націй з прав людини, 24 січня 2024 р., <https://www.ohchr.org/en/news/2024/01/experts-committee-rights-child-commend-russian-federation-reduction-child-mortality> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

мовою в Криму» після окупації цієї території у 2014 році, «являє собою зразок расової дискримінації» відповідно до Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.²⁵³

Закон України про освіту також гарантує навчання рідною мовою учням, які належать до одного з «корінних народів України», наприклад, кримським татарам.²⁵⁴ У 2023 році Рада Європи доповіла, що після російської окупації Кримського півострова з 2014 року кримськотатарські учні не мають можливості навчатися рідною мовою, а лише вивчати її як предмет або факультатив, з «недостатньою доступністю, обсягом та якістю освіти» цієї мовою.²⁵⁵

Міжнародне зобов'язання Росії у сфері захисту прав людини щодо забезпечення можливості здобувати освіту, яка «виховує повагу до ... власної культурної самобутності, мови і цінностей дитини», поширюється на окуповану нею українську територію.²⁵⁶ Росії також заборонено позбавляти дітей «права ... користуватися рідною мовою».²⁵⁷ Експерти ООН зазначили, що діти «мають кращі академічні результати та довше залишаються у школі», коли навчаються рідною мовою.²⁵⁸ Існують також докази того, що навчання в ранньому віці найефективніше відбувається рідною мовою дитини,

²⁵³ Міжнародний суд ООН, Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Російської Федерації), Короткий виклад рішення, с. 27, 29, 31 січня 2024 року, <https://www.icj-cij.org/case/166> (переглянуто 3 лютого 2024 р.).

²⁵⁴ Закон «Про освіту», № 2145-VIII, 2017, ст. 7, <https://mon.gov.ua/ua/npa/law-education>.

Венеціанська комісія також висловила занепокоєння з приводу того, що за українським законодавством російськомовні громадяни мають менше прав на здобуття освіти російською мовою, ніж носії інших мов. Рада Європи, Венеціанська комісія, «Висновок щодо положень Закону "Про освіту" від 5 вересня 2017 року, які стосуються використання державної мови, мов меншин та інших мов у сфері освіти», 11 грудня 2017 року, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e) (переглянуто 29 травня 2024 р.); ; Венеціанська комісія, «Висновок щодо Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної», 6-7 грудня 2019 року, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e) (переглянуто 29 травня 2024 р.).

²⁵⁵ Комісар Ради Європи з прав людини, «Боротьба кримських татар за права людини», 18 квітня 2023 р.

²⁵⁶ Конвенція про права дитини, ст. 29(с).

²⁵⁷ Конвенція про права дитини, ст. 30.

²⁵⁸ «Держави повинні навчати дітей корінних народів і меншин їхньою рідною мовою — експерт ООН», пресреліз Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 11 березня 2020 р., <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/03/states-must-teach-indigenous-and-minority-children-their-own-language-un?LangID=E&NewsID=25705> (переглянуто 23 березня 2024 р.).

і що діти, які навчаються рідною мовою в перші роки, набувають кращих мовних і соціальних навичок.²⁵⁹

Згідно з нормами права збройних конфліктів, «окупаційна влада, у співпраці з державними та місцевими органами влади, повинна сприяти належному функціонуванню всіх установ, що займаються доглядом за дітьми та їхнім вихованням».²⁶⁰ Наприклад, Генеральна Асамблея ООН засудила закриття Ізраїлем навчальних закладів і заборону сирійських підручників на окупованих Голанських висотах як порушення Женевських конвенцій.²⁶¹ Навчання дітей-сиріт та розлучених із сім'єю дітей необхідно сприяти «за будь-яких обставин» і, наскільки це можливо, «доручати особам з такими самими культурними традиціями».²⁶² Міжнародний Комітет Червоного Хреста пояснює, що це правило було запроваджене для того, щоб «виключити будь-яку релігійну або політичну пропаганду, спрямовану на вилучення дітей з їхнього звичного середовища, адже це завдало б додаткових страждань тим, хто і без того важко переживає втрату батьків».²⁶³

Як держава-підписант Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Росія зобов'язана поважати «свободу батьків ... обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державною владою школи, а й інші школи, що забезпечують релігійне та моральне виховання дітей відповідно до їх власних переконань».²⁶⁴

У підконтрольних Росії школах на окупованій території України діти проходять військовий вишкіл. Однак в умовах окупації державі-окупанту «забороняється будь-

²⁵⁹ Див. Human Rights Watch, *Китайська політика «двомовної освіти» в Тибеті: тибетська середня школа в небезпеці*, (Нью-Йорк: Human Rights Watch, 4 березня 2020 р.), <https://www.hrw.org/report/2020/03/05/chinas-bilingual-education-policy-tibet/tibetan-medium-schooling-under-threat>, с. 51, виноска 134.

²⁶⁰ IV Женевська конвенція, ст. 50. Якщо діти «інтерновані», окупаційна влада повинна «забезпечити» їм можливість здобути освіту. IV Женевська конвенція, ст. 94.

²⁶¹ Генеральна Асамблея ООН, Резолюція 41/63 (1986), <https://digitallibrary.un.org/record/192463?ln=fr&v=pdf>, переглянуто 29 травня 2024 р.), п. D(10).

²⁶² IV Женевська конвенція, ст. 24.

²⁶³ Міжнародний Комітет Червоного Хреста, «Стаття 24 — Заходи щодо забезпечення добробуту дитини», Коментар до IV Женевської конвенції, ст. 24, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-24#:~:text=Article%2024%20%D%20Measures%20relating%20to%20child%20welfare,-The%20Parties%20to&text=The%20Parties%20to%20the%20conflict%20shall%20facilitate%20the%20reception%20of,statement%20in%20the%20first%20paragraph> (переглянуто 29 травня 2024 р.).

²⁶⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП), прийнятий 16 грудня 1966 р. Рез. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (№16) у 49, U.N. Док. A/6316 (1966), 993 U.N.T.S. 3, набув чинності з січня 1976 р., ст. 13(3). Див. також Загальну декларацію прав людини (1948), ст. 26.

який тиск чи пропаганда, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на військову службу» місцевого населення окупованої території.²⁶⁵

Як держава-учасниця Конвенції про права дитини, Росія зобов'язана забезпечити освіту, спрямовану на «підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в душі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення».²⁶⁶ Комітет з прав дитини визначив, що «освітні програми [необхідно] впроваджувати таким чином, щоб вони сприяли взаєморозумінню, миру і терпимості, а також допомагали запобігати насильству і конфліктам», зокрема це стосується освіти в галузі міжнародного гуманітарного права.²⁶⁷

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права вимагає від держав законодавчо заборонити «будь-яку пропаганду війни» і «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства».²⁶⁸ Відповідно до Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Росія має не дозволяти «національним чи місцевим органам державної влади або державним установам заохочувати расову дискримінацію чи підбурювати до неї», зокрема, дискримінацію за національною ознакою.²⁶⁹

²⁶⁵ IV Женевська конвенція, ст. 51.

²⁶⁶ Конвенція про права дитини, ст 29,1(d).

²⁶⁷ Комітет з прав дитини, «Зауваження загального порядку №1: цілі освіти», CRC/GC/2001/1, 17 квітня 2001 р., п. 16, <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/general-comment-no-1-aims-education-article-29-2001>.

²⁶⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Резолюція Генеральної Асамблеї 2200 (XXI) (16 грудня 1966 р.), [https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A\(XXI\)_civil.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A(XXI)_civil.pdf) (переглянуто 29 травня 2024 р.), ст. 20(1-2).

²⁶⁹ Конвенція про ліквідацію расової дискримінації, стаття 4(c).

Подяки

Звіт підготували заступник директора відділу з прав дітей Human Rights Watch Білл Ван Есвельд та заступниця директора відділу Європи та Центральної Азії Таня Локшина. Польові та кабінетні дослідження допомогла провести молодша дослідниця по Україні Ксенія Квітка.

Над звітом працювали заступник директора відділу з прав дітей Бід Шеппард, заступниця директора відділу Європи та Центральної Азії Рейчел Денбер та старша дослідниця відділу Європи та Центральної Азії Юлія Горбунова. Правова експертиза та юридичний аналіз: старша радниця з юридичних питань Ейшлінг Рейді. Зі сторони програмного офісу: заступник директора відділу програмного управління Том Портеос. Звіт також переглядали молодша дослідниця відділу прав людей з інвалідністю Кароліна Козік та заступниця директора відділу криз і конфліктів Белкіс Вілле. Кабінетне дослідження допоміг провести помічник дослідника відділу Європи та Центральної Азії Александр Лохмутов.

Звіт до публікації готували: старша співробітниця відділу Європи та Центральної Азії Еллен Блаєр, старший координатор з видавничої роботи Тревіс Карр, старший адміністратор Фіцрой Гепкінс.

Висловлюємо подяку Профспілці працівників освіти і науки України та всім освітянам, правозахисникам та іншим людям, які зустрілися з нами, поділилися своїм досвідом або надали інформацію для цього звіту.

(обкладинка) Російські підручники, завезені окупаційною владою до школи у селищі Борова на Харківщині. Фото зроблене у листопаді 2022 року.
© 2022 Human Rights Watch

(ліворуч) Пропагандистський плакат, який залишила окупаційна влада у школі селища Борова на Харківщині. На ньому російською написано: «Росія — наша батьківщина». Фото зроблене у листопаді 2022 року.
© 2022 Human Rights Watch

Навчання в окупації

Примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України

У цьому звіті задокументовані скоєні російською владою порушення міжнародного права, зокрема законів та звичаїв війни, щодо права на освіту на раніше окупованих територіях Харківської області та в інших регіонах України, які досі залишаються під російською окупацією. Російські окупаційні війська та влада Російської Федерації вживають заходів для витіснення української мови та навчальної програми і нав'язування російської освіти в українських школах. Такі дії порушують норми права збройних конфліктів, що забороняють державі-окупанту вносити необґрунтовані зміни до законів, які діяли на окупованій території. Українські діти на окупованих територіях знаходяться під впливом антиукраїнської пропаганди Кремля, зокрема через підручники історії, де сучасну Україну зображено як «неонацистську державу», а також проходять військовий вишкіл у рамках шкільної програми. Також окупаційна влада вживає репресивних заходів до працівників закладів освіти на захоплених територіях, які відмовляються дотримуватися нав'язаних росіянами навчальних планів: погрожує їм, тримає під вартою та навіть застосовує тортури.

У звіті також йдеться про проблему із застосуванням українською владою кримінального звинувачення у «колабораціонізмі» щодо українських освітян, які працювали під російською окупацією, а також інші труднощі, що виникли у сфері освіти внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну: зокрема, перешкоди для онлайн-навчання, дедалі більша потреба учнів і вчителів у психологічній підтримці, а також проблеми учнів з особливими потребами.

Human Rights Watch закликає уряд Росії відмовитися від будь-яких заходів із русифікації української системи освіти та припинити вести політичну пропаганду на окупованих територіях України. Російська влада має забезпечити дітям на окупованих територіях можливість здобувати освіту відповідно до українських навчальних програм та українського законодавства. Human Rights Watch закликає уряд України не звинувачувати вчителів у колабораціонізмі лише за те, що вони займалися викладанням, а також забезпечити проведення розслідувань і кримінальних проваджень за колабораціонізм із дотриманням норм міжнародного права прав людини та гуманітарного права, зокрема щодо належної правової процедури та справедливого судового розгляду. Українська влада та іноземні партнери мають працювати спільно з громадянським суспільством над тим, щоб забезпечити дітям можливість продовжувати навчання в умовах окупації або під час вимушеного переселення через дії російських збройних сил.